

ALAPSZEMLÉLET A JÖVŐRŐL

KÖRNYEZETI JÖVŐKÉPÜNK
ALAKÍTÁSÁNAK SZEMPONTJAI

MŰHELYTANULMÁNYOK MAGYARORSZÁG KÖRNYEZETI JÖVŐKÉPÉRŐL

Az Országos Környezetvédelmi Tanács
és a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete sorozata

Szerkeszti

BULLA MIKLÓS és TAMÁS PÁL
az OKT főtitkára az MTA SZKI igazgatója

ALAPSZEMLELET A JÖVŐRŐL

Írta

FEKETE JUDIT

KÖRNYEZETI JÖVŐKÉPÜNK ALAKÍTÁSÁNAK SZEMPONTJAI

Írta

LÁNYI ANDRÁS

Az Országos Környezetvédelmi Tanács
és a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete sorozata

A kiadványok elérhetőik:

- Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium Közönségszolgálati Irodája
(1011 Budapest, Fő u. 44–50.)
- Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete
(1014 Budapest, Úri u. 49.)

valamint letölthetőik az alábbi honlapokról:

- www.oktt.hu
- www.socio.mta.hu

ISBN 963 204 865 2

ISSN 1588-6190

© Fekete Judit, Lányi András, 2002

A kiadásért felel Dr. Bulla Miklós, az OKT főtítkára
A kiadványt tervezte az A+A 2000 Művészeti és Tervező Bt.
Nyomdai munkálatok: AbiPrint Bt., Budapest
Készült 400 példányban, 4,29 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

Magyarország környezeti jövőképe, műhelytanulmányok címmel és tartalommal sorozatot indít az Országos Környezetvédelmi Tanács a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetével összefogva. A cél kettős: egyfelől tematikus fórumot teremteni mindazon tudósok, kutatók, közírók számára, akiknek gondolataik vannak erről a jövőről, látni próbálják e jövőképet. Másfelől tájékoztatást adni a döntéselőkészítő műhelyek, közszolgálati apparátusok számára javaslataik, valamint a döntéshozóknak maguknak következtetések megfogalmazásához.

A téma széles körű. Nem csupán, és talán nem is elsősorban a környezet(védelmé)ről szól. Arról is, természetesen, a környezeti, természeti erőforrásokkal való, hosszú távon fenntartható gazdálkodás lehetőségeiről és korlátairól, valamint a környezet állapotáról és a védelmére szolgáló intézményrendszer helyzetéről. És szól a jó környezet értékének és kívánatosságának valóságos mértékéről a társadalomban, valamint a döntési alternatívák latolgatása során a döntéshozók számára.

A műhelytanulmányoknak mindezeket túl nyilvánvalóan elemezniük kell azokat a globális, kontinentális, országos, regionális trendeket, amelyek várhatóan „meg fognak velünk történni”. Azt, hogy melyek lesznek a következő évtized(ek) fő gazdasági, társadalmi, valamint térszerkezetet, erőforrás-használatot befolyásoló anyag-, energia- és információtranszportokat (és migrációt) alakító folyamatai. Vélhetően ezek fogják fölrajzolni a kereteket.

Félő ugyanis, hogy a jövő forgatókönyveit – legalábbis egyelőre még – nem a fenntarthatóság tervezői írják.

E műhelytanulmányok reményeink szerint segíteni fognak megvilágítani Magyarországot ma még eléggé elmosódó környezeti jövőképét.

E cél szolgálatában adják ki a sorozatot a szerkesztők

Bulla Miklós és *Tamás Pál*
az OKT fotitkára a MTA SZKI igazgatója

ALAPSZEMLELET A JÖVŐHÖZ

FEKETE JUDIT

A „tudásalapú társadalom és a fenntarthatóság” szemszögéből nézve a jelenhez szóló „üzenetem” a jövőért 2002. januárjában – a múlt tapasztalatai alapján – röviden (vázlatosan és kategorikusan) a következő.

KIINDULÁS

1992-ben 1700 tudós üzenetet küldött a világnak, amelyben arra figyelmeztettek, hogy:

- 2100-ra a Földön élő fajok egyharmada elpusztul,
- 2100-ra megháromszorozódik az emberek száma,
- e megnövekedett létszámú emberiség, fele annyi vízért és élelmiszerért fog harcolni, mint ami ma rendelkezésre áll,
- 2050-re a korallzátonyok 70%-a eltűnik, a korallzátonyok pusztulása alapvetően megváltoztatja az óceánok ökoszisztémáját,
- emelkedik az óceánok hőmérséklete és a világ tengerszintje,
- az emberiség 20%-a aszálytól sújtott területeken él,
- percenként 15 hektár esőerdőt irtanak ki,
- stb., stb.,
- az űrből sose fogunk táplálékhoz jutni, ezt csak a Föld adhatja meg nekünk.

A tudósok arra a következtetésre jutottak, hogy azonnali és világméretű összefogásra van szükség a túlélésért.

A jelzett segélykiáltáshoz a magam részéről az alábbiakat fűzöm:

– Az említett természeti katasztrófák kockázata nem természeti, hanem társadalmi-természeti tény, abban az értelemben, hogy e kockázatok forrá-

sa/okozója nem maga a természet, hanem az emberi társadalom által működtetett gazdasági viselkedés. A természet rombolása egyfajta („szemellenzős”) gazdasági racionalitást követő/fetiszizáló emberi cselekvés, amelyet profittal, gazdasági sikerrel, elismeréssel, karrierrel jutalmaz a társadalom létező rendszere és mechanizmusa, és ezzel mintegy legitimálja ezt az emberi viselkedést. Ezt a magatartást éppen ezért inkoherens morális, mentális alapon támadni, hiszen alapérdekeken nyugszik (gazdasági előnyök és társadalmi előmenetel biztosításán). Ily módon, a társadalom tagjai részéről ez nagyon is „racionális” és „indokolt” objektív viselkedésként – és nem szubjektív hibaként – értékelhető. Ebből következően, ennek megváltoztatása is a társadalomirányítás, az állam oldaláról indulhat hatékonyan és hathatósan – és nem az egyén, az individuuum felől. Az állam/a központi kormányzat saját tevékenységével mintát nyújt, példát mutat, értékeket közvetít, preferál, orientál, kereteket szab, feltételeket teremt stb. a társadalmi viselkedés, a gazdasági cselekvés tekintetében a többi aktor számára. Hogyan várható el egy vállalatvezetőtől a természeti környezetre való odafigyelés, ha erre a kormányzat se figyel, amikor gazdaságpolitikát határoz meg, fejlődési irányt rajzol, amikor szabályoz, amikor jutalmaz, vagy büntet stb.?!

A politika beemelése ebbe a problémakomplexumba kulcsfontosságú, sőt nélkülözhetetlen a megoldás szempontjából. A központi (nemzeti/nemzetközi/világ-) politikának kiemelt jelentősége és szerepe van a válságkezelésekben, a válaszkeresésekben, a lehetséges megoldások kiválasztásában és kivitelezésében, azok végrehajtásában. A politikai vezetés, a társadalom egészén belül kiemelt hatalmi, jogi, anyagi, intézményi, szervezeti kényszerítő, feltételteremtő, befolyásoló, orientáló stb. eszközökkel és lehetőségekkel rendelkezik. Ezek tekintetében pozicionáltabb a társadalom egyéb rétegeinél, csoportjainál, tagjainál. Továbbá, a társadalmi munkamegosztás is a politika feladatává tette a társadalmi organizmus irányítását, szervezését, befolyásolását, új irányba terelését, a társadalmi működés biztosítását, a társadalom működőképességének fenntartását, és ennek jövőbeli előmozdítását – azaz a társadalom életképességének megőrzését, illetve növelését.

– A világ a nukleáris hidegháború szélére sodródott. (Az amerikai elnök Bush – felmondta az 1972-es nukleáris rakétaegyezményt az oroszokkal. India és Pakisztán nukleáris fegyvereket birtokol. Kína kéz alatt megszerezte hat nukleáris rakéta tervrajzát stb.) 1998-ban megingott az új világrend. (Összeomlott Oroszország; Koszovó kapcsán felbomlott a nagyhatalmak – USA – Oroszország – szövetsége, 13 évvel a kibékülés után; Jugoszlávia, Albánia, Irak, a Közel-Kelet, Afganisztán, s még megannyi tűzfészkek a világban; az iszlám új megjelenése, az erőszakhullám végigsöprése, a szélsőséges szekták

szaporodása, a nacionalizmus újbóli térhódítása stb.) A termonukleáris háború megelőzése, a kiéleződött társadalmi-gazdasági konfliktusok békés rendezése érdekében is azonnali és világméretű összefogásra (és nem szembe fordulásra), együttes föllépésre, közös érdekeken és kölcsönös érdek-kompromisszumokon alapuló kríziskezelésre van szükség a túlélésért.

– A katasztrófavédelemmel foglalkozó szakirodalomban az emberi társadalmat fenyegető veszélyforrások számbavételének szokásos és általánosan elfogadott kategorizálása az alábbi:

A veszélyeztető hatások csoportosítása:

- Civilizációs eredetűek, amelybe a nukleáris anyagok és veszélyes anyagok előállítása, tárolása, felhasználása; továbbá a veszélyes anyagok szállítása; valamint ipari létesítmények szennyezőanyag-kibocsátása, tűzesetek előidézése tartozik.
- Természeti eredetűek, ahova biológiai, geológiai, meteorológia jellegű folyamatok és események és a tűzesetek tartoznak.
- Humán és ökológiai eredetűek, amelyhez járványokat, tömegpusztító fegyvereket, vegyi fegyvereket, terrorizmust, migrációt és ökológiai eredetű katasztrófákat sorolnak.

Ebből a bevett kategorizálásból miért hiányzik a különböző (helyi és központi, nemzeti, nemzetközi és világ, általános, regionális, ágazati és szakterületekenkénti) gazdaságpolitikák és politikák, mint veszélyforrások feltűntetése? Holott, egyrészt, ezek (célkitűzései, orientációja, eszköztára, módszerhasználata, problémafelfogása, konfliktusészlelése, döntési mechanizmusa, beavatkozási elvei, kríziskezelési szisztémája, szabályozási technikája, szankcionálása, preferenciái és diszpreferenciái révén) alapvetően befolyásolják a civilizációs, a természeti, a humán és ökológiai eredetű veszélyforrások kialakulását és jelentkezését. Másrészt, egy már bekövetkezett krízis, vagy katasztrófa kezelése, ha nem megfelelő, nem szünteti meg a veszélyforrást, illetve nem orvosolja a bajt, ezzel fenntartja a veszteségeket, ami elhúzódó, halmozódó, súlyosbodó válságot generálhat. Harmadrészt, egy céltévesztett gazdaságpolitikai, politikai intézkedés újabb problémákat kelthet és kríziseket idézhet elő, tovább tetézve az előző bajt.

A '90-es évtized során az intézményi és döntéshozatali rendszer megreformálására több alkalommal, többféle kísérletet tettek itthon és külföldön, nemzetállamok és nemzetközi integrációk (köztük az EU integráció is) – minimális eredménnyel.

– Gyakran jelölik meg a gondok forrásaként a pénzhiányt, illetve általánosan hangoztatják, hogy a kríziskezelések, katasztrófa-elhárítások hiányosságának legfőbb oka a pénzhiány. Holott a pénzhiány áthidalása is kevés a megoldáshoz. A tényleges rendezéshez nem elég pusztán a pénz.

Hazai példán illusztrálva ezt:

A katasztrófavédelem területén számvitelileg aprólékosan ellenőrzik hogyan zajlottak a kifizetések, törvényes volt-e a biztosított pénz fölhasználása. A lényegét – hogy: hatékony volt-e a pénzköltés; hogyan orvosolta a katasztrófát, illetve annak következményeit a végrehajtás; megoldotta-e a problémát, elhárította-e a veszélyforrást – érdemben nem kontrollálja senki. Nincs megoldva sem szakmai, sem állami, sem társalmi szinten a beavatkozás sikerességének ellenőrzése, a végrehajtás felelősségvállalása és a szereplők felelősségre vonása. Maximum azt ellenőrzi az állam, hogy a pénzt arra költötték-e, amire adta, és betartották-e a számviteli szabályokat. De, hogy milyen eredménnyel, határidővel, hatékonysággal, hogyan oldották meg a problémát, megoldották-e egyáltalán – ezt már nem kontrollálja. Így fordulhat elő az, hogy a katasztrófavédelem, környezetvédelem konkrét akciójában – amelyben biztosítva volt a pénzellátás – mindent törvényes módon fizettek ki, betartottak minden számviteli szabályt, csak a katasztrófát, illetve annak következményeit nem orvosolták megfelelően, nem oldották meg azt a problémát, amire a pénzt adták. A pénzköltés törvényes volt, csak a katasztrófa-elhárítás szempontjából hiábavaló.

– A katasztrófaelhárítás általános hiányosságai, a központi krízis- és konfliktuskezelések alapvető fogyatékoságai mögött végső soron az húzódik meg, hogy az adott politika/kormányzat/állam – amelynek eredendő feladata és funkciója (lenne) többek között a társadalmi életképesség biztosításával összehangolt gazdasági fejlődés előmozdítása; az ezt hátráltató akadályok leküzdése; az ezt fenyegető veszélyforrások elhárítása; a jelentkező problémák, konfliktusok és krízisek kezelésében a koordinált, együttes, összehangolt, érdekintegrált, előrelátó közös társadalmi fellépés előmozdítása – tevékenységét saját (többnyire rosszul felfogott) hatalmi pozícióvédelem/szerzése vezérli, orientálja, elsődlegesen ezekre figyel, koncentrálni az élő gyakorlat síkján. (Ez tárul föl azokból a nemzetközi és hazai empirikus kutatásokból, amelyek vagy az egyes nemzetállami bürokráciák tevékenységét tanulmányozzák munka közben, vagy amelyek egyes nemzetközi gazdasági és politikai nagyszervezetek, csúcsintézmények, térség- és világintegrációk döntéshozatali rendszerét, érdekképviseleti mechanizmusát, érdekérvényesítési potenciáját, kríziskezelési szisztémáját vizsgálják.)

Gyökereiben ennek az alapállásnak a következménye a természeti környezet és más környezeti szegmensek elhanyagolása; és ennek eredménye szerte a világon – a legkülönbözőbb típusú és szintű politikai/társadalmi rendszerek esetében is – a központi krízis- és konfliktuskezelések alacsony hatékonysága, bizonyos válságok krónikussága, egyes ismétlődő katasztrófákkal szembeni ismétlődő kiszolgáltatottság és védtelenség a lakosság részéről, a háborús tűzfészek kialakulása időről-időre, a népességet folyamatosan tizedelő járványok, betegségek, s a napjainkban növekvő trendet mutató mentálhigiénés megbetegedések pusztításai stb. stb. is. Az adott központi társadalomirányítások viselkedése, gyakorlati tevékenysége, beavatkozási akciói során megtapasztalt különbségek a valóságos és a deklarált célkitűzések között; a végrehajtás közben elbizonytalanodó, vagy száználcvan fokos fordulatot vevő beavatkozási szándékok/törekvések tényszerűsége; az igényelt és alkalmazott jogi és adminisztratív jellegű módszer- és eszköztár, amelyek alkalmazása döntően bürokratikus típusú intézmények és mechanizmusok keretében, vagy hatalmi kényszerítő mechanizmusok és erőszakszervezetek által történnek; továbbá, az érintett és érdekelt társadalmi csoportok kirekesztettsége a döntési folyamatból, a külső kontroll hiánya, a konkrét felelősség tisztázatlansága, a felelősségre-vonás elmaradása stb., stb. is mind arra utalnak, hogy ezen társadalomirányítások figyelmének homlokterében – nem a társadalmi munkamegosztás során eredendően rájuk ruházott feladat ellátása, nem a jelzett problémák, krízisek és válságok megoldása, hanem – saját hatalmi stabilitásuk biztosítása, a politika/kormányzat/állam vélt hatalmi érdekeinek képviselése áll. Ez megmagyarázza az egyéb problémák iránti érzékenységük viszonylag alacsony szintjét is, továbbá, a preventív és hosszútávú szemlélet hiányát, a felismerés elmulasztását, az olyan típusú hagyományos szemlélet követését, amely alkalmatlan a meglévő problémák felfogására és megoldására. A környezeti szegmensekre, köztük a természeti környezetre is, azért nem figyel az adott központi társadalomirányítás, mert valódi célja, végső soron nem ezen környezeti problémák rendezése, a válságok és krízisek felszámolása, a katasztrófák elleni hatékony védekezés megoldása, a globális környezet harmonikus működésének elősegítése, hanem a saját és jelenbeli hatalmi stabilitásának biztosítása, erőpozíciójának megszilárdítása.

Az effajta politizálást követők felfogása szerint egyrészt, hatalmi létük a jelentőtől és nem a jövőtől függ, hatalomban maradásukról jelenbeli események, folyamatok és történések döntenek. Másrészt, meglátásuk szerint a hatalmon maradás általában nem azon múlik, hogy a hatalmon lévő „jól teszi-e a dolgát” (azaz, a társadalmi munkamegosztás során rá ruházott eredendő társadalomirányító és -koordináló, a társadalom javát szolgáló tevékenységét hatékonyan látja-e el), hanem, hogy megszerzett hatalmát jól kö-

rülbástyázza-e erőszakos, kényszerítő, bürokratikus, adminisztratív, jogi, elnyomó, manipulatív, tömegbefolyásoló eszközökkel, és ezeket hatékonyan alkalmazza-e. Föltevésük szerint, hatalmuk stabil, ha mindezek taktikus igénybevételével, ha kell informális módszerek felhasználásával saját intézményi, formális és informális erőpozíciójukat, befolyásukat biztosítják, a társadalom „hatalmi piramis alá gyűrését” megoldják. Az adott központi társadalomirányítás ekkor csakúgy viselkedik, mint bármely más intézményi szervezet, vagy élő szervezet: a fennmaradásáért küzd. Ergo, racionálisan cselekszik, amikor követi azt a stratégiát, magatartást, amelynek révén ezt elérheti. Ebből a szemszögből logikus viselkedés a vezetés részéről, hogy tevékenysége során odafigyel erőpozíciója intézményes körülbástyázására, és döntéseit saját vélt érdekei szolgálatában hozza meg. Ebből az alapállásból fakad, illetve ennek a logikának a következménye, hogy az adott központi társadalomirányítás nem, vagy kevésbé figyel oda a természeti környezetre, gazdasági térségekre, társadalmi régiókra stb. És ugyanennek a felfogásnak, szemléletnek a része az is, hogy nem figyel kellőképpen bizonyos társadalmi életkörülményekre, szociális helyzetekre, más aktorokra, népességre, rétegekre, csoportokra, egyénekre és ezek érdekeire, szükségleteire, életkilátásaira, perspektívájára stb. se, azaz amiktől vagy akiktől – feltevése szerint – nem vagy kevésbé függ saját hatalmi léte. És itt fölvetődik a kérdés, hogyan várható el egy adott konszerntól, hogy odafigyeljen a természeti környezetre, ha az adott központi társadalomirányítás, a politikai vezetés se figyel rá oda?! Hogyan várható el, hogy a munkaadó figyeljen munkavállalóira és azok érdekeire, ha erre a politikai vezetés se figyel kellően oda (pl. a munkaidő, munkabérek, reálkeresetek, munkavédelem, egészségvédelem, képzés, átképzés, munkakörülmények, lakáskörülmények, utazási, közlekedési feltételek, pihenés, üdülés stb.)?! Hogyan várható el az egyéntől, hogy egészségmegőrző életmódot folytasson, családcentrikus életvitelt kövessen, ha a társadalmi közeg olyan karrierutakat jelöl ki számára, amelyek követése többnyire ezek rovására érhető el?! A társadalmilag elismeréssel, sikerrel honorált pályák gyakori kísérője az egyéni és családi életutak kudarcba fulladása. Fölmerül a kérdés: a sikeres karrierhez vezető úton az egyén elé támasztott társadalmi-, közösségi- és csoportkövetelmények teljesítésének megoldásában mennyiben segít, mennyiben hátráltat a család és az individuum részéről támasztott igények teljesítésének való megfelelés? Kinek-kinek az elvárásai, követelményei, igényei, szükségletei, törekvései, magatartása, érdekérvényesítési képessége és érdekképviselési lehetősége stb. mennyiben erősíti, vagy mennyiben gyengíti a másikat? Megvan-e az összhang az egyén, család és a csoportközösség, társadalom között? Azaz, az egyén számára a magán- és a családi élet segít-e megoldani a társadalom felől érkező kihívásokat, illetve egy sikeres társadal-

mi karrier hozzásegíti-e őt a családi élet, a magánélet sikeréhez, problémáinak megoldásához?

A létező társadalmi közeg, a társadalom vezetőinek társadalomirányító, -szervező, -koordináló magatartása, tevékenysége az, amely az egyén és a család számára életteret nyújt, kereteket ad, feltételeket szab, lehetőségeket kínál, korlátokat állít, elvárásokat fogalmaz meg, követelményeket támaszt, perspektívát, jövőt mutat, orientál a születéstől a halálig.

A család, az egyén, a társadalom tagjainak az élete visszahat a társadalom életére. Az egyén, a család boldogulása nélkül nem boldogulhat maga a társadalom sem. Az egyén, a család körül uralkodó megfelelő rend, letisztult értékek, konszolidált viszonyok nélkül társadalmi szinten sem lehet megfelelő rend, értékkövetés és konszolidált viszonyok. A társadalomnak akkor van perspektívája, jövője, ha van perspektívája, jövője a benne élő családnak, egyénnek, mint a társadalom legitim tagjának is. Vagyis, a család és a társadalom, az egyén és a közösség élete elválaszthatatlanul összefügg egymással. Az egyén személyes és családi boldogulása nélkül: egyrészt, a társadalmi karrier is várhatóan csak tiszavirág életű lehet; másrészt, a társadalom szintjén olyan torzulások mennek végbe (magas halálozási arányszám, alacsony születési arányszám, csökkenő gyermekvállalási hajlandóság, kimagasló válás, szingle életvitel, elmagányosodás, alkoholizmus, kábítószer fogyasztás, szívinfarktus, pszichoszomatikus megbetegedések, stressz, szélsőséges szekták terjedése, erőszakhullám, terrorizmus, bűnözés, öngyilkosság stb. –amelyek mind-mind egyfajta kétségbeesett kitörési kísérlet, önpusztító menekülés a jórészt kilátástalannak tűnő élethelyzetekben), amelyek következményükben aláássák a társadalom jövőjét és perspektíváját is. Az egyéni és családi élet problematikájában a gazdasági, társadalmi, politikai élet problémáinak van meghatározó szerepe; az előbbi ez utóbbiak következménye. Következésképpen, a probléma gyökeres megoldása nem az egyén, a család szintjén indulva remélhető, hanem a társadalom, a közösség szintjén indítva várható eredményesen; csakúgy, mint az egyén, család, valamint a csoportközösség és társadalom életstratégiái között meglévő összhanghiány fölszámolása is. Nemcsak a problémakezelés hatékonysága miatt szükséges össztársadalmi szinten orvosolni a család, az egyén problematikáját, hanem a társadalom (mint közösség) elemi érdeke is ezt diktálja. Az egyéni, családi élet rendezetlensége, konfliktusai és ezek halmozódása bomlasztja a társadalmi élet rendjét, dezorganizálja a társadalmat és veszélyezteti annak jövőjét is.

– Rideg tények: a világ legfejlettebb országának tartott USA népességének is 35%-a általában közömbös, passzív viselkedést mutat; világszerte alacsony részvételi arányok vannak a választásokon, szavazásokon; az emberek több-

sége hátat fordít a politikának. Ez a magatartás annak is következménye, hogy a társadalom tagjai – látva az eredményeket, megtapasztalva a kudarcokat, bőriükön érezve a veszteségeket – egyre jobban kiábrándultak a politikából. Számos térségben hitelüket veszítették a politikusok, és korrupciós ügyek terhelik a közéletet időről-időre. Általánosan csökkent a bizalom a nagy intézmények, nemzeti-, nemzetközi- és világszervezetek iránt. Nőtt az emberek tehetetlenségérzete, megélik, hogy ki vannak rekesztve az őket érintő döntések befolyásolásából, meghozatalából.

– Ez az állapot cselekvési korlátot, beszűkült lehetőségeket eredményez kölcsönösen, ami nemcsak a szélsőséges, erőszakos eszközök és reakciók felé terelheti mindkét felet (irányítókat és irányítottakat, uralkodókat és alattvalókat, politikusokat és állampolgárokat stb.), hanem a problémák megfelelő megoldása szempontjából sem célravezető.

– Ennek a cselekvési korlátnak a feloldása a bizalom helyreállításával érhető el. A bizalom elnyerése nem megy parancsszóra. A társadalom tagjai előtt leginkább eredményekkel, tettekkel lehet ezt megszerezni, azzal, ha a társadalomirányítás „jól teszi a dolgát”.

– Ilyen irányba terel továbbá, hogy idővel az is kiderül, hogy – nemcsak a különböző problémák megoldása, a válságok elhárítása, a katasztrófavédelem stb. szempontjából, hanem – a hatalommegtartás szempontjából is elhibázott a fentebb említett társadalomirányítói szemlélet és stratégia. Hosszabb távon bebizonyosodik, nyilvánvalóvá válik, hogy ezen szemléletből táplálkozó társadalomirányítói tevékenység – amelyet a központi irányítás saját hatalmi pozícióvédelme vezérel, alacsony általános problémaérzékenység jellemez, felszínes, rövidtávon gondolkodó, kirekesztő, elnyomó és erőszakos stb. – nem tud hatalmi stabilitást és fennmaradást biztosítani, sőt aláássa nem csak saját maga, de egész környezete jövőjét is.

Mindezekből markánsan következik az általános és alapvető szemléletváltás szükségessége, és ennek beemelése a politikába, társadalomirányításba, továbbá az eddigi, életveszélyes problémakezelési szisztéma megváltoztatása. Mindez elkerülhetetlen a fennmaradáshoz akár a természeti környezetről, akár az emberi társadalomról, akár az egyénről, családról, vagy akár a hatalmi stabilitásról van szó.

Az eddigi tapasztalatok bőven elég indokot és érvet szolgáltatnak a továbblépéshez. A hagyományos szemlélet és a jelzett politikai hozzáállás, problémakezelési szisztéma káros, romboló, pusztító következményei miatt

a gyors váltás és gyors összefogás létkérdés, már a jelenünk (és nem csak a jövőnk) vonatkozásában is.

Az eredményesség szempontjából a megoldás lényegéhez tartozik, hogy a szükséges váltáskor az indítás, a kezdet ne egy pusztán okozatra irányuló akció legyen, hanem a kiváltó okra koncentráljon! Ne kövesse el azt a hibát, hogy „a fától nem látja az erdőt”! Ne vesszen el a részletekben! Az egésze figyeljen! Átfogóan kezelje a problémakör egészét! A bírált társadalomirányításra fókuszáljon! A felemlített politikai alapállás, alapszemlélet, hagyományos kormányzási logikák, felfogások, koordinációs stratégiák, integrációs törekvések, beavatkozási elvek, gondolkodásmódok, kríziskezelési szisztémák, cselekvési normák stb. általános és gyökeres megváltoztatására összpontosítson!

Ha a politika/kormányzat/állam/nemzetközi- és világszervezetek irányító, koordináló, integráló szemlélete, a kríziskezeléshez való hozzáállása, problémaérzékenysége, hatalomfelfogása alapjaiban megváltozik, az maga után vonja, szinte automatikusan a rendezés felé mozdítja az egyes részproblémák, a különböző környezeti rendszerek problémáinak megoldását is. Az alapvető és általános szemléleti zavar leküzdése nélkül reménytelen minden jószándék, hiábavaló minden, mégoly nemes törekvés is, amely valamely válsággóc megoldására, katasztrófa elhárítására, a probléma orvoslására irányul. Tényleges eredményt, valódi hatékonyságot a gyökerekig hatoló, a kiváltó okokat megszüntető kezeléstől várhatunk reálisan (és nem a felszínes reakcióktól, felületi kezelésektől, az okozatok átstrukturálásától, vagy a marketinges manipulációtól, vagy az elnyomó és erőszakos bánásmódtól).

Konkrét témánkra visszatérve, szembe kell néznünk azzal, hogy:

- Ettől a váltástól függ, hogy a természeti környezet ügye (és valamennyi környezeti rendszer, -rendszer, -elem problémája is) milyen mértékben emelkedik be a politikába, és válik fontossá perspektívájának biztosítása az irányítás számára.
- Nem lehet a természeti környezetet megmenteni pusztán környezetvédő/„zöld”-politikával.
- A természeti környezet őrzése csak úgy lehet sikeres, ha a környezet fogalmát kiszélesítjük, szélesen értelmezzük, átfogóan és komplexen kezeljük, kölcsönkapcsolataiban és kölcsönfüggőségeiben szemléljük és értékeljük.
- A környezet nemcsak természeti. Az egyes környezetek nem elkülönült, hanem egymással összefüggő, egymásba épülő dinamikus, organikus rendszerek. A környező világ komplex és variábilis. Nincs külön termé-

szet, külön gazdaság, külön társadalom. Az egyes rendszerek, alrendszerek kölcsönhatásban, kölcsönkapcsolatban, kölcsönfüggőségben állnak egymással, komplex egészet alkotnak, együtt alkotják a dinamikus, organikus, élő rendszerek halmazát. (Szembeállításuk ezért „fából vaskarika”). Be kell látni, hogy ebben a világban a fennmaradás, az életképesség záloga nem a szembeállítás, nem a „vagy-vagy”, hanem az „is-is”. Helytelen az a föltevés, mely szerint vagylagosan választani kell: vagy természet – vagy gazdaság; vagy gazdaság – vagy társadalom; vagy természet – vagy társadalom, vagy egyén – vagy család; vagy jelen – vagy jövő stb.; ugyanis, ha a természeti környezetnek nincs perspektívája, akkor a társadalmi környezetnek sem lesz. Az egyénnek/családnak – a társadalom sejtjének – perspektívatlansága a társadalom szervezetének perspektívatlanságát vonja maga után. A rész és egész kölcsönkapcsolatban, kölcsönfüggőségben áll egymással. Az alrendszer és rendszer egymástól elválaszthatatlan. A különböző rendszerek egymás környezeti elemei, amelyek kölcsönhatásban állnak egymással, és dinamikus, élő rendszerre, struktúrává szerveződnek együtt. Ezen élő rendszerek által alkotott struktúrák rendszerében kell szemlélnünk környező világunkat, amely komplex, összetett és variábilis, és amelyben bonyolult összefüggések, kölcsönhatások, szövevényes kölcsönkapcsolatok, kölcsönös függőségek és meghatározottságok vannak, „ahol minden mindennel összefügg”. Ennek belátása nem azt jelenti, hogy kezelhetetlenül tágítjuk a kérdéskört, hanem azt, hogy egy valódi megoldáshoz vezető járható útra lépünk.

- Az előzőkből következően, egy a természeti környezetben létező probléma nemcsak a természet problémája, belügye, hanem a vele kapcsolatban álló gazdasági környezet és társadalom problémája is. Ha ott valami gond van, előbb-utóbb a másik kettőnél (és a többiekénél) is gond lesz, mert ezek együtt organikus, élő, dinamikus rendszert alkotnak. Arról nem is beszélve, hogy meglehet, hogy a természetben jelentkező problémát a gazdaságból érkező impulzusok, hatások keltették. És a társadalom ebben úgy vesz részt, hogy sikerhez juttat, elismeréssel honorál olyan gazdasági tevékenységet, amely pusztítja a természetet, és ezzel végső soron rontja az emberi fennmaradás esélyeit is. Hogy a természetvédelem sikeres legyen, ki kell lépnie saját alrendszeréből, és a gazdasági alrendszeren túl el kell érnie a társadalom alrendszeréhez, illetve rendszeréhez.
- A környezetpolitika nem csak környezetgazdálkodás. És a környezetgazdálkodásról is beszélhetünk ugyan ágazatokban (energiagazdálkodás, közlekedés, vízgazdálkodás, földhasználat stb.). Regisztrálhatjuk is az

ottani jelenségeket, folyamatokat, trendeket, törekvéseket, viselkedéseket, reakciókat. De mindezek értelmezhetetlenek és kezelhetetlenek az őket körülvevő, velük kölcsönkapcsolatban álló más egyéb környezetek (makro és mikro gazdasági, helyi és központi gazdaságpolitikai és politikai, történeti, kulturális, szociális, urbanizációs, infrastrukturális, népese-
dési stb. környezetek) helyzetfölmérése, diagnosztizálása nélkül; továbbá, működésük, együttműködésük, kapcsolódásaik, kölcsönhatásaik, kölcsönfüggőségeik föltárása, fölismerése és megismerése nélkül. Az egyes részterületek (alrendszerek) föltárásához, megértéséhez és kezeléséhez, irányításához nélkülözhetetlen létezési/működési környezetük (a különböző rendszerek) föltárása, megismerése és megértése is. Ugyanakkor a környezet (a rendszer) megismerése közelebb visz az egyes alrendszerek működésének, problémáinak megértéséhez és kezeléséhez is.

- A környezeti társadalmi jövőkép felrajzolásakor szembe kell néznünk az-
zal is, hogy tudásunk korlátos. Környező világunk jelenéről sem tudunk
eleget, jövőjéről még bizonytalanabb tudással rendelkezünk. „Semmi
sem bizonyosság, csak valószínűség”. A bizonytalan tudással szembesül-
ni kell és be kell vallani! Hogy „Mi lesz holnap:...”, az inkább vízió, mint
tudomány. De ennek beismerése, felismerése – ha okosan, bölcsen vi-
szonyolunk hozzá – nem gyengít, hanem erősít bennünket. Például alá-
zatot ébreszt a valóság iránt. Ez az alázat nem szolgáléklőség, hanem a
tudás, az ismeret korlátosságának és a világ végtelenségének az elisme-
rése. És ennek belátása – paradox módon – éppen az ismeretből táplál-
kozik: „minél többet tudunk a világról, annál inkább látjuk, milyen keve-
set tudunk róla.” A tudás szerényté tesz, megfontoltabbá, józanabbá,
óvatosabbá, de nyitottabbá, toleránsabbá, találékonyabbá, kreatívabbá
és életképesebbé is. (Aki önmagát mindentudónak, tévedhetetlennek
tartja, az gyakran demagóg, meggondolatlan, indulatos, öntelt, pöffesz-
kedő és többnyire tudatlan ember.)
- Van úgy, hogy nem tudjuk, hogy mit nem tudunk. Hogyan lehet jó dön-
tést hozni bizonytalan körülmények között, valószínűségek mellett?
A válasz: a tudomány és a participáció együttes és lehető legnagyobb
bevonásával a döntéshozatali és döntési folyamatokba; a tudomány
eszközeivel a lehető legpontosabban és legkörültekintőbben diagnosztizálni a jelen valóságát; többoldalú, sokdimenziós, együttes, komplex,
rendszer szemléleti, strukturális és aktoros megközelítés követése a hely-
zetföltárás, elemzés és értékelés során; a tudomány eszközeire és ered-
ményeire való támaszkodás mellett a többaktoros részvétel biztosítása,
a többféle érdek becsatornázása, valamennyi érintett érdekcsoport

bevonása; a társadalmi aktorok, szakértők és politikusok között feladat-, munka- és hatalommegosztás biztosítása.

A széleskörű érdekérvényesítés és az átfogó érdekintegráció megvalósítása a döntéselőkészítési és döntési folyamatban – csökkenti a bizonytalansági tényezőket.

Az érintettek megkérdezésével:

- társadalmi, kritikai vizsgálatnak, kontrollnak vetik alá a döntéstervezeteket,
 - azonnali visszacsatolást eredményeznek,
 - elősegítik az alkalmazkodóképesség javulását (tekintve, hogy a válasz megtalálásakor nemcsak a tudományosan regisztrált jelenségek és folyamatok trendjéhez, hanem egymás szempontjaihoz, érdekeihez is alkalmazkodniuk kell az érintett aktoroknak),
 - növelik az adaptációs képességet az innovativitás kibontakozását, az alternatívákban gondolkodást, a rugalmas reagálást,
 - mindezzel segítik a nyitott tanulást: hogyan kell a korábbi elveket felülbírálni, a tabukat lebontani.
 - A döntési folyamat és mechanizmus ilyen irányba történő megváltoztatása – az eredményes kríziskezelés, a hatékony társadalomirányítás és a fennmaradás szemszögéből nézve – megkerülhetetlen.
- A problémák, a környezet, a világ sokszínű, összetett, komplex, többdimenziós és többszereplős. Nekünk kell a környezeti valósághoz és egymáshoz igazodnunk. Tévútra visz, ha a valóságot erőszakos úton, tőle idegen módon, művi eszközökkel, kevés aktorra koncentrálnak, szűk, mesterséges keretek közé igyekszünk préselni. Ez torzítások és torzulások árán oldható meg. Ezek pedig veszélyes következményekkel járhatnak, valamint környezeti katasztrófák katalizátoraivá válhatnak.

Komplex megközelítési móddal lehet tehát hiteles képet kapnunk a problémákról, a környezetről, a világról. Ily módon észelve, gondolkodva lehet a környező világban eligazodnunk. Továbbá egy tudásalapú társadalom talaján állva, valamint közösen, együttesen cselekedve lehet a környező világban életképesnek maradnunk. Einstein erről úgy fogalmazott egyszer, hogy „...az intellektus hangja halk. De addig nem tud nyugodni, amíg meghallgatásra nem lel. S ez az egyetlen reményünk és esélyünk arra, hogy az emberiség fennmaradjon az új évezredben”.

A döntésképes döntéshozó tehát objektíve nem lehet egy egyedüli ember (legyen az bármilyen bölcs ember, felkészült szakember is, vagy egy tudatlan hangoskodó, vagy egy teljhatalmú diktátor stb. is), hanem egy olyan emberi közösség, amely valamely demokratikus döntéshozó intézmény (szervezet, testület, fórum, parlament stb.) keretei között,

valamennyi érintett aktor és érdekelt szervezet (kormányzati, államigazgatási, önkormányzati, szakmai, civil stb.) szempontjait koordináló, érdekeit becsatornázó, érvényesítő módon tevékenykedik. Fontos, hogy nem elég létrehozni ezeket a demokratikus döntéshozó intézményeket, azokat demokratikus módon, ilyen szellemiségben és a megfelelő szemléletben kell működtetni is. (Többek között ezért is kulcskérdés a politikai rendszer, a hatalmi gépezet, a kormányzat, az állam, a nemzetközi szervezetek működésének empirikus vizsgálata, elemzése és értékelése. Megemlítendő, hogy az EU-n belül is 2004-ig kiemelt feladat, ajánlott társadalomtudományi kutatási téma lett a politikai döntéshozók érdekeinek, hatalmi súlyának vizsgálata; nemzetállami bürokráciák érdekérvényesítési potenciáljának munka közbeni tanulmányozása; a különböző alkurendszerek elméleti és gyakorlati elemzése, értékelése; az intézményi és döntéshozatali rendszerek megreformálása; a hatékony integráció előmozdítása.

- Fölvetődik a kérdés, ha tanulunk is a múlt hibáiból és tévedéseiből; ha be is látjuk az általános szemléletváltás szükségességét; ha szembesülünk is a bizonytalan tudással; továbbá, ha a tudományt és a participációt be is emeljük a döntési folyamatba stb. – mekkora a mozgásterünk mindezek érvényesítésében és gyakorlati végrehajtásában?

Az erre adható válaszhoz abból indulunk ki, hogy a cselekvéshez, a jövő formálásához, a fennmaradáshoz nem a mozgástér korlátaira kell fókuszálnunk. A korlátokra figyelniük kell, de nem szabad előtérbe állítanunk őket. A cselekvés során amire koncentrálnunk kell, az a mozgástér meglévő kereteinek tágítása, a mozgástér növelése. Ez az, amit követniük kell, amit a sikeres alkalmazkodás ránk kényszerít az életképesség biztosítása érdekében.

Hogyan kell tágítani a mozgásteret? Úgy, hogy:

- megfelelően észleljük és felismerjük a problémákat, kapcsolódásait és az összefüggéseket;
- időben reagálunk a kihívásokra;
- megfelelően kezeljük a fölmerült problémákat, konfliktusokat és kríziseket;
- mindegyik szakaszban együttes, közös, összehangolt, koordinált, integrált föllépéssel operálunk.

Lényegében tehát a mozgástér tágításának kulcsa:

- a környezetfelfogás tágítása (a környezet fogalmának kiszélesítése, többrétegű és komplex rendszerekben és alrendszerekben értelmezett környezet, ahol a különböző rendszerek kölcsönkapcsolataikban, kölcsönhatásaikban, kölcsönfüggőségeikben stb. egymással

összefüggő, egységes egész (alkotnak, dinamikus, élő szervezetként léteznek);

- az általános szemléletváltás (problémaérzékelésben, -felismerésben, -értékelésben, -kezelésben, -megelőzésben, eszköz és módszerhasználatban, participációban, az aktorok fellépésében stb.);
- a környezethez való viszony alapvető megváltoztatása és átstrukturálása.

Mindennek a megvalósítása már többet jelent, mint pusztán alkalmazkodást a környezethez: kreativitást, alkotóképességet is jelent egyben.

A mozgásteret, tehát a kreatív-alkalmazkodás tágítja.

- A környezethez és az egymáshoz való viszony konfliktusainak feloldásában nagyban segíthet az egymásrataltságot belátása, a közös érdek fölismerése, a közös élettér tudomásulvétele, az érdekközösség megfogalmazása, a közös föllépés kölcsönös előnyeinek praktikus és pragmatikus megragadása.

Mindehhez fogódzók kellenek.

A közös nyelv hiánya is eddig oly sok gondot okozott általánosan a problémakezelésben, megoldáskeresésben és kríziskezelések során.

E fogódzók megtalálásához, e hiány áthidalásához igyekszünk hozzájárulni, amikor bevezetjük a *hatékonyság*, a *működőképesség*, az *életképesség*, a *társadalmi-hatékonyság* fogalmát, mellyel – terveink szerint – elméleti kapcsolódási pontokat, keretet, koncepciót vázolunk a ránk váró feladat elvégzéséhez.

Képességeinket meghaladja, hogy egy olyan „világegyenletet” adjunk meg, amelyet Hawking-gal az élen a matematikusok, csillagászok is csak keresnek.

Egy újfajta szemléletmód és egy alapvető szemléletváltás közvetítése a célunk.

Ennek az ideának a koncepcionális elemeit vázoljuk majd fel a továbbiakban.

Tesszük ezt azért, mert föltevésünk szerint ez az – eddig megszokottól eltérő – szemléletmód a jövőformálás olyan új, meghatározó, koncepcionális keretét adhatja, amely strukturáló alapként (vezérfonalként) szolgálhat az egész problémakör átfogására, az egész problémakomplexum „kézbentartására”.

Az életképességben, társadalmi-hatékonyságban való közös gondolkodás, olyan szemléleti egységet teremthetne, olyan fogódzókat nyújthatna, olyan közös nevezőt adhatna, amelyben átlátható és áttekinthető a problémakör egésze, és értelmezhető, kezelhető az egyes részletek, elemek is (a különböző rendszerek, alrendszerek, területek, dimenziók, szintek, ágazatok stb.).

A szemléletváltás alapvetően átrendezné az eddigi problémaészlelést és -kezelést; a megoldáskeresések új útjait, és eddig kihasználatlan lehetőségeit nyitná meg; előhívná és megerősítené a közös föllépés és együttes cselekvés igényét; mindezzel előmozdítva – hogy a kihívások és gondok dacára – olyan jövőképet rajzolhassunk föl, amely biztató, reményteli, vonzó kilátást mutat az emberi társadalom egésze, annak tagjai és teljes környezete számára.

Az alábbiakban vázolt egységes fogalmi keret talán a kezdeti lépéseket jelentheti a közös nyelv megtalálása felé.

E közös nyelv mögött az áll, hogy közös az ügy, a cél és az élettér.

Ha e leendő közös nyelv első szavainak tekinthetjük a bevezetésre kerülő fogalmakat, máris hozzákezdünk, hogy áthidaljuk azt a „bábeli zűrzavart”, amit az adott problémakör egymástól markánsan különböző megközelítései, értelmezései, kezelése jelöltek. (Az eddigi megoldáskeresések többnyire, vagy el voltak szigetelve egymástól, vagy átjárás nélkül léteztek egymás mellett, vagy élesen szembeálltak egymással, vagy kölcsönösen kioltották/közömbösítették egymás törekvéseit, vagy összehangolatlan akcióikkal nehezítették, tetézték egymás problémáit és gondjait. Mindez sok energiát, időt, pénzt pazarolva, felesleges áldozatokat hozva, erőforrásokat, aktorokat felőrölve történt, és olyan szélmalomharchoz, küzdelmekhez vezetett, amelyeknek eddig sokkal nagyobb áruk, mint hasznuk volt.)

A magunk szerény módján és a tudomány eszközeivel szeretnénk elősegíteni, hogy jelenünket és jövőnket formáló döntéshozó és társadalomirányító aktorokkal együtt, mi emberek „úgy tevékenykedhessünk és cselekedhessünk majd a jelenben, hogy a jövőben megbánás nélkül tekinthessünk vissza a múltra.”

(Ehhez a megfogalmazáshoz egy Mozart idézetet hívtam segítségül. Az eredeti így szól: „Úgy élj a jelenben, hogy a jövőben megbánás nélkül tekints vissza a múltra.”)

IDEA

Előrebocsátjuk, hogy az „Ideát” az alábbiakban elsősorban művi környezetre, annak rendszereire és aktoraira vonatkoztatjuk, azonban úgy tekintünk rá, ami a természeti környezettől nem elszigetelten, hanem vele kölcsönkapcsolatban és kölcsönfüggőségben létezik.

Hangsúlyozzuk, hogy a természeti környezetben megfigyelt ösztönös viselkedések, törvényszerűségek, összefüggések segítségünkre is voltak a művi környezet működések és mechanizmusainak a megértéséhez és leírásához.

A kifejtés során használt „rendszer” és „alrendszer” fogalom olyan univerzális és szintetikus elnevezés, amely egyaránt takarhat élő vagy élettelen szervezetet, kis és nagy, bármilyen típusú emberi közösséget, csoportot, intézményt, bármely társadalmi felépítményt, képződményt, társadalmi berendezkedéseket stb., azaz bármely alkotórészét, elemét a művi környezetnek.

Meglátásunk szerint az egyes rendszerek olyan dinamikus, folytonos mozgásban lévő, élő, komplex struktúrák, amelyek egymással és környezetükkel szintén folytonos mozgásban, bonyolult alá-, fölé-, mellérendeltségben újabb és újabb struktúrákat alkotva léteznek, egyfajta „spirális hierarchiát” alkotva.

Értelemszerűen egy rendszer egy másik viszonylatban, vagy struktúrában alrendszerként tűnik fel és funkcionál, és ez az átfogóbb rendszer is alrendszere lehet egy még átfogóbb rendszernek, és így tovább.

A „rendszer” és a „szervezet” fogalmát lényegében egymás szinonimájaként használjuk a kifejtés során.

A fogalmak egymásutánisága egyfajta logikát, építkezést tükröz.

Fennmaradás

Minden élő és létező szervezet/rendszer alapvető célja, hogy biztosítsa saját fennmaradását.

Ezt azzal érheti el egyrészt, hogy alkalmazkodni képes környezetének azokhoz a kényszerítő, illetve ösztönző tényezőihez, folyamataihoz és mechanizmusaihoz, amelyek megszabják működési és életterét; másrészt, hogy élni tud azokkal a lehetőségekkel, használni tudja azokat az adottságokat, amelyeket – alkalmazkodási kísérlete kapcsán – környezete számára nyújt, illetve felkínál vagy részéről eltűr.

Hatékonyág

A környezethez való sikeres alkalmazkodást hatékonyságnak nevezzük. A hatékonyság azt mutatja meg, hogy egy szervezet alkalmazkodási kísérlete eredményes volt-e, viselkedése révén elérte-e alapvető célját, saját fennmaradását.

A hatékonyság csak egy alrendszer és az őt magukba foglaló egyes rendszerek (környezeti rétegek, -szintek, -dimenziók) viszonylatában értelmezhető. A hatékonyság viszonylagos, relatív kategória, ahol a viszonyítási alapot az egyes rendszerek (környezeti rétegek, -szintek, -dimenziók) adják.

Egy szervezet környezete tagolt, többrétegű, összetett, sőt egymásba épülő rendszerekből áll. Ebből következően változhat egy szervezet hatékonysága attól függően, hogy mely környezeti rendszerhez (-réteghez, -szinthez, -dimenzióhoz) mérjük alkalmazkodási viselkedését.

Hatékonysági-kategóriák

A környezeti tagolódás alapján több, az egyes környezeti rendszereknek/rétegeknek/szinteknek/dimenzióknak megfeleltetett hatékonysági kategóriát különböztetünk meg.

Az egyes hatékonysági-kategóriák tehát egy-egy alrendszer azon viselkedése sikerességének a fokát mérik, amellyel az őt közvetlenül átfogó rendszerben (környezetben) fennmaradását biztosítani tudja úgy, hogy az alrendszer ezzel a viselkedéssel fenti célját a lehető legkevesebb saját rendszeren (közvetlen környezeten) belüli feszültséggel, konfliktussal valósítja meg.

Az egyes alrendszerek az őket magukba foglaló környezetnek megfelelő hatékonyságot bizonyos kritériumok teljesítése által érhetik el.

Kritériumrendszer

Egy adott környezetben (rendszerben) érvényesülő létezési feltételek, adottságok, lehetőségek, elvárások, követelmények stb. összességét kritériumrendszernek nevezzük. Az adott kritériumrendszer az adott művi és/vagy természeti környezeten belül létező törvényszerűségek, működő törvények, tulajdonságok, valamint az adott rendszer által követett, diktált, elvárt, elfogadott és eltűrt jelenségek, folyamatok, viselkedések összessége.

Az adott kritériumrendszer egyes elemei, összetevői nem azonos súlyúak. Maga a rendszer súlyozza az egyes kritériumokat, és rangsorol közöttük. (Vannak rendszerek – tipikusan például a természeti környezetben – ,ahol a bennük működő láncreakciók, automatizmusok, evolúciós folyamatok, a rendszer egészének organikus létezése közben zajlik ez a szelektálódás. És vannak rendszerek – tipikusan például a művi környezetben – ,ahol annak kulcsszereplői, vezető-, meghatározó aktorai súlyoznak és rangsorolnak az egyes kritériumok között. Ők azok, akik önkényesen is kiemelhetnek, kiválaszthatnak, beszámíthatnak bizonyos szempontokat, jellemzőket, mérőszámokat, tulajdonságokat stb.)

Ebből következően egy adott kritériumrendszer ismérvei, szerkezete, struktúrája, alkotóelemeinek adottságai, típusa, azok súlya és rangsora–első

sorban az adott rendszert jellemzi, és azt írja le (nem pedig alrendszerait minősíti).

A kritériumrendszer – az adott rendszer szintjén vizsgálva – a maga egészében, teljességében a tapasztalás számára közvetlenül elérhetetlen, hiszen az adott rendszer ezeket nem képes, vagy nem hajlandó a maguk teljességében megmutatni, illetve meghatározni.

Egy kritériumrendszer jellemzőire az adott rendszer alrendszerének alkalmazkodási kísérlete, kritériumválasztása alapján lehet következtetni; az egyes alrendszeri viselkedések megfigyelhető elemeiből, vonásaiból lehet azt összeállítani.

Az alrendszerek a kritériumrendszer azon elemei közül választanak, amelyeket szükségesnek és érdemesnek találnak arra, hogy hozzájuk – saját fennmaradásuk érdekében – alkalmazkodjanak. Az alkalmazkodási kísérlet során kiválasztják annak eszközeit és eljárásait is – törekedve arra, hogy mindez számukra a lehető legkisebb feszültségek és konfliktusok árán történjen.

A választás az alrendszer alkalmazkodó viselkedésének a módját jellemzi az őt átfogó rendszer(ek)hez tartozó kritériumrendszer(ek)en belül. Ezen alrendszerbeli viselkedési módnak két fajtáját különböztetjük meg, és azokat belső-, illetve külső-rugalmasság elnevezéssel illetjük.

A belső- és a külső-rugalmasság fogalmaknak a jelentősége az alrendszerek leírásában van.

Belső-rugalmasság (működőképesség)

A belső-rugalmasság az alrendszer részéről az az alkalmazkodás során követett (bevetett) viselkedési mód, amellyel saját pillanatnyi/jelenlegi/rövidtávú fennmaradását, más szóval működőképességét biztosítja.

Az egyes alrendszerek rövidtávú fennmaradása attól függ, hogy képesek-e sikeresen alkalmazkodni közvetlen, azaz legszűkebb környezetükhöz (saját rendszerükhöz). A közvetlen környezetükhöz való sikeres alkalmazkodás – a működőképesség fenntartása – közvetlen létkérdés számukra. (A legszűkebb környezethez, a saját rendszerhez való sikeres alkalmazkodás nélkül – azaz a rövidtávú/pillanatnyi/jelenlegi fennmaradás biztosítása nélkül – az alrendszernek nemhogy esélye, lehetősége se maradhat a hosszútávú fennmaradásra.)

A belső-rugalmasság mutatja meg, hogy az alrendszer mennyire képes fölismerni és realizálni a közvetlen környezetében potenciálisan rendelkezésre álló – saját rendszere által felkínált, vagy eltűrt – alkalmazkodási megoldásokat. (A belső-rugalmasság csak ugyanazon a hatékonysági kategórián belül ér

telmezhető; továbbá csak a viselkedési mód jellemzésére, leírására alkalmas, de minősítésére nem.)

A belső-rugalmasság eszköz egy alrendszer számára saját hatékonyságának eléréséhez az őt közvetlenül körülvevő rendszerben.

Az adott rendszer dönti el azt, hogy egy alrendszerének alkalmazkodási kísérlete eredményes volt-e, vagy sem. Az eredményesség azt fejezi ki, hogy az alrendszernek sikerült fennmaradását biztosítania saját rendszerében. Ehhez – a közvetlen környezet kritériumrendszeréhez való megfelelésben – az alrendszernek el kellett érnie egy bizonyos limitet, mégpedig az adott rendszerre jellemző hatékonysági kategória limitjét.

A hatékonyság azt mutatja meg, hogy egy alrendszer alkalmazkodási viselkedése révén fennmaradhatott-e közvetlen környezetében, vagy sem. Ennek értelmében egy alrendszer közvetlen környezetéhez (adott, saját rendszeréhez) való alkalmazkodási kísérlete során tanúsított viselkedésének eredménye kétféle lehet:

- sikeres alkalmazkodás – hatékonyság
- sikertelen alkalmazkodás – hatékonyság hiánya.

Az egyes alrendszereknek a hatékonyság biztosításához – azaz az adott kritériumrendszer limitjének eléréséhez – nem kell az adott kritériumrendszer valamennyi eleméhez teljes mértékben alkalmazkodniuk. Az objektív adottságok és külső kényszerek mellett saját belátásuk, mérlegelésük szerint dönthetnek a választásban. Elég, ha a limitet elérik.

Külső-rugalmasság (életképesség)

A külső-rugalmasság az alrendszer részéről az az alkalmazkodás során követett viselkedési mód, amellyel saját hosszabbtávú/hosszútávú fennmaradását, más szóval életképességét biztosítja.

A hosszútávú fennmaradás eléréséhez – a közvetlen környezetekhez való sikeres alkalmazkodás mellett – a tágabb, szélesebb környezetekhez való sikeres alkalmazkodás szükséges az alrendszerek részéről.

A külső-rugalmasság során egy alrendszer a saját rendszere által konstruált, összeállított hatékonysági kritériumrendszer olyan elemeihez alkalmazkodik, illetve ezen túlmenően – olyan a rendszer által eltűrt/megtűrt – viselkedési módokat választ, amelyek sikeres alkalmazkodást eredményeznek számára saját rendszerén kívüli, illetve saját rendszerénél tágabb rendszerekben (szélesebb környezetekben) is.

A külső-rugalmasság több hatékonysági-kategória figyelembevételével értelmezhető; továbbá, a – saját rendszeren/közvetlen környezeten túlr

irányuló – viselkedési mód jellemzésére, és nem a viselkedés minősítésére szolgál.

A külső-rugalmasság is eszköz az alrendszer számára, hogy saját hatékonyságát biztosítsa tágabb környezetében is a hosszabbtávú fennmaradásért, az életképesség eléréséért.

Egy rendszer saját külső környezet(ei)nek (más környezeti rendszereknek) hatásait, impulzusait és kritériumrendszerét közvetíti, illetve megsűríti saját alrendszerei számára. (A rendszer által konstruált – az alrendszer számára „összeállított” – kritériumrendszerből a szűrés folytán, ezen tágabb környezet(ek) egyes kritériumai akár hiányozhatnak is. Az alrendszer külső-rugalmasságának fenntartásában vagy növelésében így ezek jellemzően nem szerepelhetnek. Következésképpen, ezekhez a külső kritériumoknak az alrendszer nem vagy csak rendhagyó módon, kivételesen tud megfelelni, ami maga után vonhatja hatékonyságának hiányát ezen tágabb környezet(ek)ben, azaz gátolja a hosszútávú fennmaradás elérését.) A közvetítés súlyozást jelent a rendszer részéről. Így egyes (tágabb környezeti) kritériumokat a rendszer preferálhat, fölerősíthet, vagy csak érzékeltethet, megtűrhet, esetleg nem fontosságuknak megfelelően szerepeltethet, diszpreferálhat, vagy (átmenetileg) akár ki is szűrhet saját alrendszerei felé.

Egy adott rendszer rövidtávú érdekeit követve diktálhat olyan elvárásokat, beiktathat olyan kritériumrendszer-elemeket, élémeket, hozhat olyan szabályokat, amelyekre alrendszerei reagálnak és belső-rugalmasságuk folytán elérhetik működőképességüket; de az ennek során követett viselkedés olyan hatásokkal és következményekkel jár, amelyek negatívan befolyásolják egyes alrendszerek életképességét, közvetve akár a rendszer működőképességét, végső soron életképességét is, ahol az adott rendszer egy őt átfogó nagyobb környezeti rendszer alrendszereként létezik, illetve funkcionál.

Ezt figyelembe véve egy alrendszer részéről a saját rendszere által konstruált „rendszabályok”, szabott törvények megszegésére, közvetlen környezete kritériumrendszerének kijátszására való törekvés nem ítélné meg negatívan akkor, ha az ezekhez a szabályokhoz/törvényekhez való alkalmazkodás az alrendszer számára romboló, a működőképességét fenyegető belső konfliktusokkal járna; vagy, ha az alrendszer felismeri, hogy a tőle elvárt egyes követelményeknek való megfelelés saját hosszútávú fennmaradásának az esélyeit rontaná. (Tekintve, hogy egy alrendszer alapvető célja fennmaradásának biztosítása, irracionális, „öngyilkos”, önpusztító viselkedés is lenne tőle, ha nem igyekezne valamilyen kibúvót, „menekülési útvonalat” találni.)

Az alrendszer ezzel a viselkedésével – amellyel lényegében szembeszegül saját rendszere kritériumrendszerével – paradox módon éppen az adott rend-

szer működőképességének biztosításához és életképességének növeléséhez járulhat hozzá.

Előfordulhat fordított viszony is: az alrendszer figyelmen kívül hagyhat bizonyos rendszerkritériumokat, amellyel saját működőképességét ugyan nem veszélyezteti, de az életképességét igen.

Ezért nagyon fontos, hogy a művi környezet formálói, a különböző társadalmi és társadalmon belüli rendszerek kialakítói/megalakítói figyelembe vegyék azt az axiómát –, ami a természeti környezetnek is sajátja, amit valamennyi természeti rendszer is automatikusan követ –, hogy az egyes alrendszerek és rendszerek kölcsönös függőségben és meghatározottságban egymásba épülve léteznek; hogy az egyik fennmaradásának, vagy pusztulásának része a másik fennmaradása vagy pusztulása; hogy az egyik létezése föltételezi a másikat, és fordítva; hogy együtt, egymásba épülve, egymásból építkezve maradhatnak fenn; hogy nem léteznének egymás nélkül; hogy saját önfenntartásuk csak a „Nagy-körforgás” fenntartásával együtt biztosítható. Ez a lánc, ha megszakad, az „élet fonala” szakadhat el. (Úgy – egy másik allegóriával érzékeltetve –, ahogy a gyöngysor is szertehullik, ha elszakad az a fonál, ami a gyöngyszemeket egybefűzte.) Itt egy Szókratész idézet is eszembe jut erről, mely szerint: „ha valamely összetételből bármely arányban is hiányzik a mérték, illetve a szimmetria, úgy az alkotóelemekre és az összetételre egyaránt pusztulás vár”.

A kritériumok egymással összefüggő rendszere, struktúrája

Az egyes szervezetek hosszabbtávú fennmaradásához elegendhetlen, hogy a kritériumoknak olyan egymással összefüggő rendszerét, struktúráját állítsák föl, melyben az egyes alrendszerek saját működőképességüket csak úgy tudják elérni és fenntartani, hogy azzal egyben életképességüket is erősítsék (de legalábbis ne gyengítsék).

Egy adott rendszer – alrendszerei alkalmazkodó viselkedésének az adott kritériumrendszeren keresztüli alakításával – tehát hozzájárulhat mind alrendszerei életképességének, mind saját működő- és életképességének fenntartásához, illetve növeléséhez.

Egy alrendszer (például egy vállalat) nagyon nehéz és ellentmondásos helyzetben van akkor, amikor működőképessége elsősorban egy adaptív típusú alkalmazkodástól függ, hosszútávú fennmaradása pedig elsősorban egy innovatív típusú alkalmazkodástól várható. Ebben az esetben az adott vállalatnak együtt és egyidejűleg kell(ene) alapvetően különbözően viselkednie. Gondoljunk azokra az esetekre, amikor egyes vállalatok adott viselkedé-

si formája szűkebb környezetükben, saját nemzetgazdaságukban sikeres, tágabb környezetükben, a külgazdaságban sikertelen alkalmazkodást eredményez. Vagy nézzük a világpiacon versenyképes, jövedelmező, extraprofitot hozó gazdasági tevékenységeket, amelyek technológiai környezetszennyezést eredményeznek, rombolják a természeti környezetet; az abban munkát végző emberek esetleg egészségügyi károsodást szenvednek. Vagy vegyük észre például az államilag, politikailag olykor kiemelten preferált és a gazdasági környezetben is esetleg működőképességet fokozó hadiiparban rejlő veszedelmeket az emberi társadalom fennmaradása szempontjából. Vagy lássuk meg az adott társadalmi környezetben a társadalom tagjai számára ajánlott vagy kijelölt érvényesülési pályák, karrierutak pszichés következményeit az egyénre, valamint a családi életre, életminőségre gyakorolt hatásait és hátrányait.

Míndezek közvetlen és közvetett eredményei és ezek kihatásai nem állnak meg az egyes alrendszereknél és rendszereknél, hanem tovagyűrűznek a környezetben más rendszerekre, struktúrákra – kumulálva a hatásokat, gyakran kiszámíthatatlan következményeket eredményezve a működő- és életképeségek kölcsönös kockázatásával.

Itt mutatkozik meg egy állam, nemzeti és nemzetközi politika, a központi gazdaság- és társadalomirányítás, a különböző emberi közösségeket összerendező, társadalmakat koordináló és integráló nemzetközi csúcshintézmények és átfogó struktúrák kulcsszerepe –, hogy az egyes rendszereket, alrendszereket, résztvevőket és aktorokat mennyire segíti, illetve hátráltatja a fenti dilemmák feloldásában, az ambivalens helyzetek megoldásában, a hosszútávú fennmaradás elérésében –, belátva azt, hogy szervezetei, alrendszerei, aktorai életképességén nemcsak azok perspektívája múlik, hanem lényegében saját perspektívája is ezen múlik.

Törekedni kell arra, hogy ne az tartson fenn egy struktúrát/rendszert, hogy szervezetei/alrendszerei megszegik/kijátszák az általa diktált kritériumrendszert, rendszabályokat, törvényeket (Fekete J., 2002.); hanem az, hogy a szervezet/alrendszer számára a saját struktúrájához/rendszeréhez/közvetlen környezetéhez való megfelelés maga után vonja, elősegítse más rendszerekhez/struktúrákhoz/tágabb környezetekhez való megfelelést is az alkalmazkodás során.

Végül megjegyezzük még, hogy egy alrendszer fölött saját közvetlen rendszere nem jelent teljes leányékolást. Ez a kritériumrendszer szempontjából azt jelenti, hogy az adott kritériumrendszer nem pusztán olyan elemeket tartalmaz, amelyeket az adott rendszer konstruált, illetve diktált, hanem érvényesülhetnek olyan hatások is, az alrendszer érhetik olyan impulzusok is, amelyeket az adott rendszer nem kívánt közvetíteni, de nem is szűrt ki a kül-

ső rendszerek (tágabb környezet) hatásai közül, illetve nem állított fel velük szemben ható más kritériumokat. Az alrendszer nem kizárólag saját rendszerre közvetítésével érintkezik tágabb környezetével, hanem a rendszerek átnyúlása, egymásba épülése, kölcsönkapcsolatai révén és a sokrétű kölcsönhatások folytán közvetlenül is. Az adott rendszer nem képes kontrollálni az egyes alrendszerek, aktorok minden érintkezését a tágabb környezettel és nem képes ezek minden hatását kiszűrni sem. Egy adott rendszer torz/hiányos/nem megfelelő kritériumrendszere esetén ez teremt lehetőséget az egyes alrendszerek/aktorok számára a szembeszegülő alkalmazkodási kísérletre; amely lehetőséget nyithat a rendszer működőképességének, sőt életképességének biztosítása felé – akár az önmaga által diktált és életképességet nem szolgáló saját kritériumrendszere ellenére is.

A hatékonyság foka

Az egyes alrendszereket jellemzi az alkalmazkodásuk során követett viselkedésük módja, amit a belső- és a külső-rugalmasság fogalmával írtunk le. A viselkedés maga – tehát, hogy milyen lépéseket tesznek meg fennmaradásuk érdekében – nem minősíti az alrendszereket.

A minősítés a viselkedés eredményétől függ, és a mérésre az egyes környezeti rétegekre/-szintekre/-dimenziókra/-rendszerekre jellemző hatékonysági kategóriák szolgálnak.

Az egyes hatékonysági kategóriák nem egyenértékűek. Minél tágabb (többrétegű, többszintű) környezethez történik az adott viselkedés által a sikeres alkalmazkodás, annál magasabb fokú a hatékonyság.

A hatékonyság fokozatainak az életképesség szempontjából van jelentősége.

Az egyes alrendszerek viselkedésének hatékonyságfokát a hosszútávú fennmaradás szempontjából értelmezzük és értékeljük. Egy alrendszer viselkedését, alkalmazkodási kísérletét annál hatékonyabbnak tekintjük, minél tágabb, többrétegű, többszintű környezetet fog át.

Ebből következően egy alkalmazkodás során követett viselkedés hatékonyságának fokozatait, az egyes hatékonysági-kategóriák között, környezeti rétegenként állapíthatjuk meg.

A hatékonyság foka tehát azt mutatja meg, hogy egy alrendszer közvetlen környezetében/saját rendszerében eredményes viselkedése milyen mértékben felel meg a tágabb környezeti rétegek követelményeinek, viselkedése mennyiben mutat az életképesség felé.

Ugyanazon környezeti rétegen (egyazon hatékonysági-kategórián) belül az alrendszerek viselkedését a hatékonyság szempontjából nem rangsoroljuk.

Az egyes alrendszereknek saját közvetlen környezeti rétegükön belüli hatékonysági-kategória elérésére irányuló viselkedését csak aszerint értékeljük, hogy a limitet elérték-e, vagy sem. Ha igen, akkor az alkalmazkodó viselkedést hatékonnak, ellenkező esetben nem hatékonnak tekintjük, fokozatbeli különbségeket nem teszünk.

Az egyes környezeti struktúrák, rétegek megadása és azok belső tagolása tetszőleges mélységű lehet aszerint, hogy milyen részletes kapcsolathálót és összefüggésrendszert kívánunk földeríteni; hogy milyen biztonságra törekszünk a sikeres alkalmazkodás garantálásában; valamint, hogy a működképesség biztosítását, vagy az életképesség elérését célozzuk meg egy adott kritériumrendszer fölállítása során. Az alaprétegek a következők:

- természeti környezet,
- gazdasági környezet,
- politikai környezet,
- társadalmi környezet,

amelyek különböző szempontok, rendezőelvek, csoportosítási szisztémák szerint különböző módokon tovább bonthatók, tagolhatók és részletezhetőek.

Az alaprétegek közös nevezője a fennmaradás. Ennek biztosítása pedig együtt lehetséges. A természeti környezet fennmaradása előfeltétele a társadalmi környezet fennmaradásának, és ez utóbbi nélkül nincs alapja, értelme a gazdasági környezet létezésének se (a sírba nem lehet magunkkal vinni az extra-profitot, illetve beteges, elkorcsosult nemzedékként a „hajunkra kenhetjük” kizárólagos gazdasági sikereinket). A politikai környezet fennmaradásához mind a gazdasági környezet, mind a társadalmi környezet fennmaradása szükséges.

Társadalmi-hatékonyság

Az eddigiekből következik, hogy döntő fontosságú lenne, hogy a gazdasági-, a politikai-, a társadalmi környezet minden struktúrája, rendszere, alrendszere, résztvevője, aktora magatartását, alkalmazkodási viselkedését a társadalmi-hatékonyságnak vesse alá, azaz az olyan kritériumrendszerhez való megfelelésnek, az olyan viselkedési mód követésének, amely révén az egyetemes emberi társadalom hosszútávú fennmaradásának esélyét biztosíthatja. (Hogy még ennek elérése is csak pusztán esély – és nem garancia – annak háttérében a már említett bizonytalan tudásunk és korlátos ismereteink állnak. A jelenben sem ismerhető meg és a jövőre vonatkozólag sem prognosztizálható teljes bizonyossággal minden, a fennmaradást befolyásoló tényező és körülmény. Egy adott időszakban stabilnak látszó kritériumrendszer is később instabillá válhat; stb.)

Életképesség

Összegzően megállapíthatjuk, hogy azzal az alkalmazkodási kísérlet során követett viselkedési móddal, amellyel egy alrendszer/szervezet jelenlegi (pillanatnyi, rövidtávú) fennmaradását biztosítja, azzal működőképességét bizonyítja. Azzal a viselkedési móddal, amellyel egy alrendszer/szervezet hosszútávú fennmaradását képes biztosítani, azzal az alkalmazkodással életképességet ér el.

Az egyes alrendszerek/szervezetek/struktúrák életképességét (hosszútávú fennmaradását) döntően két tényező befolyásolja: az egyik, hogy az alrendszer/szervezet/struktúra alkalmazkodási kísérlete környezeti rétegenként/szintenként/dimenzióként eredményes-e; a másik, hogy az alrendszer/szervezet/struktúra alkalmazkodási kísérlete mennyire tág, többretegű, sokdimenziós, komplex környezetre irányul.

Az egyes szervezetek, életképességüket az alkotóképesség, a kreatív-alkalmazkodás útján biztosíthatják. A kreativitás az életképesség dinamikája. A kreatív-alkalmazkodásra úgy tekintünk, mint egy olyan önszerveződésre, amelyben egy szervezet egyszerre fenntartja, megújítja és túl is haladja saját magát. Mindez folyamatos változással, strukturális átalakulással jár együtt, miközben állandóság van abban, ahogy mindez rendezett egészé szerveződik.

Az emberi társadalom fennmaradásának kulcsa rejlik abban, hogy a vázolatok szerint megváltozik-e a környezetfelfogása, a környezetszemlélete, a környezethez, annak résztvevőihöz és aktoraihoz való viszonya, a környezethez és aktoraihoz történő alkalmazkodásának jellege, módja, irányultsága, a környezethez fűződő kapcsolatának befogadó jellege, a környezetre gyakorolt hatása és ennek kontrollja.

Ennek megvalósítása lehet egy magasabbrendű közös cél az emberi társadalom egésze számára. Az emberiségnek fel kell ismernie, hogy ezzel érheti el hosszútávú fennmaradását, és nem egyik vagy másik népcsoportja leigázása, kipusztítása árán; nem is az egymással való szembefordulás révén, és nem a pusztán gazdasági, technikai fejlődés fetisizálása útján.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Az emberi társadalom, ha a hosszútávú fennmaradásra törekszik, ennek elérését – meglátásunk szerint – az életképességet biztosító fejlődéssel (a kreatív- alkalmazkodással, a társadalmi-hatékonyság biztosításával) remélheti.

Ennek jegyében tettük le a voksunkat a környezetfelfogás tágítása, az általános szemléletváltás, a környezethez való viszony alapvető megváltoztatása mellett; és ezt igyekeztünk szolgálni azzal a kísérlettel is, amellyel a leendő „közös nyelvet” kerestük. Továbbá, segíteni szerettük volna az általános problémaérzékenység, a felelősségérzet, a nyitott tanulás iránti készség növelését abban a reményben, hogy ezzel előmozdíthatjuk az előreláthatóságot is, a felkészülést a jövő „meglepetéseire”.

A magunk részéről most 2002-ben csak csatlakozni tudunk az 1700 tudós 10 évvel ezelőtti figyelmeztetéséhez, hogy azonnali, általános, világméretű összefogásra és közös föllépésre van szükség a túlélésért. Halogatásra már nincs idő. Választhatunk a „végső kezdet” vagy a „vég kezdete” között.

A modern tudomány fényévnyi távolságra került a mechanisztikus látásmódtól és szemlélettől. Az ingaóra helyére a mikrocsip, az apró kvarckristály került.

A politikusok és társadalomirányítók sem ragadhatnak le az inga ritmusánál. A mechanisztikus szemlélet nemcsak, hogy nem helyes, hanem káros mára.

Elégtelen, ha az agyunk pusztán az utólagos beavatkozáson jár és nem foglalkozik a megelőzéssel.

Nem elég, hogy megjavítunk egy kis részletet, mert az a következő pillanatban tönkre fog menni, ha azzal, amihez kapcsolódik nem törődünk. A részecskéknél nincs önálló léte. Egy részecske lényegében kapcsolatok rendszere. Az atomfizikában például soha nem foglalkoznak semmilyen tárgyi dologgal. Az anyag lényegi természetét nem a tárgyak hordozzák, hanem a kölcsönhatások.

Végsősoron kölcsönhatások valószínűségei között élünk és létezünk. Mindannyian egy és ugyanazon szétválaszthatatlan kapcsolatháló részei vagyunk. A kapcsolatháló minden élő és létező dolog lényege. Ez a kölcsönös függőségi rendszer bizonyított tudományos tény.

Befejezésül hadd zárjam azzal a rácsodálkozással, amellyel egy tudós, egy politikus és egy költő is zárta saját közös töprengésüket a Mont Saint Michel közösen sétálva (B. Capra, 1999):

Egy terc, két hang együttes hangzása. Ez minden harmónia alapja. Meglehetősen különleges a hangulata. Ugyanakkor e két hang külön-külön nem adja vissza ezt a hangulatot. A terc lényege tehát a kapcsolatokban keresendő. Továbbmenve, az a kapcsolat pedig, amely az idő és a hangmagasság között van, adja meg a dallamot. Vagyis a kölcsönhatásokból zene születik. És a kölcsönhatásokból születik az anyag is. „Az anyag a szférák zenéje.” (Kepler) A világmindenség hangok és kapcsolatok harmóniája.

IRODALOM

- BERNT CAPRA (1999): rendezésében a „Szellemi barangolás” című film, amelynek forgatókönyve Fritjof Capra: A fordulópont című könyve alapján készült.
- FEKETE JUDIT – LUKÁCS JÁNOS (1988): Hatékonyság, adaptáció, innováció és a belső munkaerőpiac. (Vállalati alkalmazkodás és a VGM.) című tanulmány, amely „A gazdasági szervezetek hatékony működését, adaptációs készségét meghatározó környezeti feltételek” című OTKA kutatási program keretén belül készült. Bp. MTA Szociológiai Kutatóintézete, sokszorosítás.
- FEKETE JUDIT (2002): Politika – Kríziskezelés – Vállalalkozás. Bp. Kairosz Kiadó
- FRANCIS FUKUYAMA (2000): A nagy szétbomlás. Bp. Európa Kiadó
- HRONSKY IMRE (2001): Kockázat – Elővigyázatosság – Részvétel című előadása az MTA Környezeti Menedzsment Albizottságában. Bp. április 26.
- PAPP ANTAL (2001): A Nemzeti Katasztrófavédelem Stratégiája c. előadása az MTA Vezetés és Szervezéstudományi Bizottsága keretében. Bp. október 10.
- SZLÁVIK JÁNOS (2001): A fenntarthatóság menedzselése c. előadása az MTA Környezeti Menedzsment Albizottságban. Bp. április 26.
- TAMÁS PÁL (2001): A magyar környezeti jövőkép koncepcionális elemei című vitaanyag, amely a „Magyarország környezeti jövőképe” elnevezésű projekt keretében készült. Bp. OKT – MTA Szociológiai Kutatóintézete, sokszorosítás
- ERŐSS LÁSZLÓ (2000): Személyes konzultációk
- UTASI ÁGNES (2001): Személyes konzultációk
- VÁRI ANNA (2001): Személyes konzultációk

KÖRNYEZETI JÖVŐKÉPÜNK ALAKÍTÁSÁNAK SZEMPONTJAI

LÁNYI ANDRÁS

A jövőkutatás és a többé-kevésbé tudományos, nyíltan vagy leplezetten fantasztikus jövődölések iránti, egyre növekvő társadalmi igény két, egymásnak részben ellentmondó forrásból táplálkozik. Az egyik a természettudományos megismerés általánosan elfogadott módszereibe vetett bizalom, a másik ennek a bizalomnak a megingása. A kísérleti természettudományok terén ugyanis egy kijelentés, amennyiben igaz, egyúttal pontos előrejelzést tartalmaz a jövőre nézve. A jövőben bekövetkező eseményekről itt a tudományos előrelátás elvben ugyanolyan megbízható leírást képes nyújtani, mint a már végbement folyamatokról: tudásunk hatalmat biztosít számunkra a jövő felett. Ugyanakkor a történelem – és nem kevésbé a természet – világában zajló változások léptékének és sebességének viharos növekedésével kapcsolatos tapasztalataink mintha arra utalnának, hogy a jövő feletti ellenőrzés mégiscsak kicsúszott a kezünk közül. Ez utóbbi vélekedést a tudományelmélet kétféleképpen is kénytelen igazolni. Egyrészt bebizonyítja, hogy olyan beláthatatlanul bonyolult, többszörösen összetett rendszerekben, mint a földi ökoszisztéma, a jövőben bekövetkező kölcsönhatások és szinergizmusok előrejelzése egy elfogadható hibahatáron belül nem lehetséges. Másrészt a huszadik század során világos megfogalmazást nyertek a természettudományok és a társadalomtudományok tételezés módja közti különbségek, amelyek nem teszik lehetővé, hogy az előbbieket módszereit és igazságkritériumait az utóbbiak területén alkalmazzuk. Az emberiség történelmi viselkedésének, a kultúrában végbemenő változásoknak az előrejelzésére, az ilyen előrejelzések ellenőrzésére (szerencsére) nem rendelkezünk a kísérleti természettudományokhoz hasonló eszközökkel. Tekintettel arra, hogy a Földön végbemenő természeti változások – és különösen a bennünket leginkább érdeklő változások – ma meghatározó mértékben antropogén befolyás alatt állnak, és éppen ennek a befolyásnak a jövőbeni alakulását, irányát és jellegét illető feltevések azok, amelyeket a legóvatosabban kell kezelnünk. Általában is kijelenthetjük, hogy az önmagukban megbízható tudományos előrejelzések tömegéből sem állítható elő a jövő hiteles leírása.

Azt mondhatjuk inkább, hogy a földi élővilág jövőjére gyakorolt növekvő befolyásunk a beavatkozás következményeinek ellenőrzésére való képességünk alakulásával fordítottan arányos. Ez a helyzet az emberiséget jogos aggodalommal tölti el, az aggodalom megmagyarázza a jövő iránti érdeklődés növekedését, de épp azok a körülmények, amelyek indokolják az aggodalmat, akadályozzák a tudományt abban, hogy ezt az érdeklődést hiteles híradással elégítse ki.

Ezért nem felesleges előrebocsátani: a tudományos igényű jövőkép készítője nem jövőkutatással foglalkozik. A jelenben zajló társadalmi és természeti folyamatok trendjeit a velük kapcsolatos kulturális attitűdök és empirikusan vizsgálható „spontán” jövőképek összefüggésében tanulmányozza, annak tudatában, hogy az értelmezés keretei (és eredménye) egyáltalán nem függetlenek saját, a jövőre irányuló intencióitól. Azaz jövőképe nem „kép” a jövőről a szó szorosabb értelmében, hanem a jövőre irányuló – aktuális vagy potenciális – cselekvési program része. Ezért a mi esetünkben a tudományos tárgyilagosság nem azt kívánja, hogy az előfeltevéseinkben szükségképpen benne rejlő értékimplicációkat kiküszöböljük, hanem hogy ezeket is a reflexió tárgyává tegyük.

Tudatosítanunk kell továbbá azt is, hogy mindennemű jövőképkészítés akarva-akaratlanul befolyásolja az elkövetkezendőket, s jobb, ha ennek világos tudatában történik, mintha a tudományos vizsgálódás semlegességére hivatkozva elhárítani igyekszik ebbeli felelősségét.

FOLYAMATOK

– A civilizáció történetének nagy fordulópontjai mind leírhatók az ökológiai komplexum elemei – a népesség, a társadalmi intézmények, a rendelkezésre álló technológia és a természeti létfeltételek – közötti dinamikus egyensúly megbomlásaként. Újdonságot korunkban az jelent, hogy az alapvető „biológiai” tényezők, az emberiség szaporodása illetve a természeti környezet minőségének romlása egy olyan kritikus pontra jutottak, amelyen túl az egyensúly helyreállításának a lehetősége is kérdéses, miközben civilizációnk adaptációs képessége csődöt mondani látszik, vagyis a korrekciós törekvések kibontakozásának üteme messze elmarad a természetben végbemenő változások sebességétől. Ugyanakkor – az emberiség történetében először – a kulturális diverzitás olymértékben lecsökkent, hogy gyakorlatilag nem léteznek olyan populációk, amelyek az uralkodó civilizáció összeomlása esetén új, életképes minták hordozóiként léphetnének annak helyébe.

– Egy *környezeti* jövőkép kialakításának igénye azt jelenti, hogy ma bármely, a jövő tudatos alakítására irányuló stratégiának elsősorban e természeti feltételek változását, a változások befolyásolásának lehetőségét, illetve a hozzájuk való alkalmazkodás követelményeit kell tekintetbe vennie. Ez a jövőkép annyiban „környezeti”, hogy a kulturális, szociális, politikai és gazdasági folyamatok jövőbeni alakulásának megítélésénél feltétlen prioritásként kezeli ezek kölcsönhatását a hazai (illetve a földi) ökoszisztéma állapotának váltoásaival.

– Magyarország sajátos helyzetéből adódik, hogy egy reális jövőkép megalkotása itt pusztán a regionális kontextus keretein belül sosem volt lehetséges: a közvetlen összefüggés helyzetünk változása és a világtörténelmi folyamatok között megszenvedett történelmi tapasztalatunk. Magától értetődik, hogy ez a tapasztalat ma is, a környezeti tényezők dimenziójában is érvényes. Ez azt jelenti, hogy jövőképünk szempontjából kétféle „környezet” lesz releváns:

- A) a földi ökoszisztéma egésze, melynek kritikus folyamatai – a klímaváltozás, a szélsőséges időjárási viszonyok növekvő gyakorisága, a biodiverzitás és a biológiai reprodukciós teljesítmény csökkenése, a természetes ivóvízforrások elégtelensége illetve elszennyeződése, a talajerózió stb. – térbeli eloszlásuktól lényegében függetlenül az egész világon éreztetik hatásukat, valamint
- B) a hazai: a természeti és emberalkotta környezet állapotának változásai az országhatárokon belül illetve közvetlen szomszédságunkban.

Nem állíthatjuk azonban, hogy a kettő közötti különbség abban áll, hogy míg az előbbieket csak elszenvedjük, de alakítani nem tudjuk, addig az utóbbiak célszerű befolyásolásának eszközeivel magunk rendelkezünk. Egyrészt: tekintettel közvetlen és elemi érintettségünkre, nem mondhatunk le a tevékeny részvételről a most kibontakozó, országhatárokon átívelő és a világpolitika viszonyait, témáit és szerepköreit átrendező küzdelemben, amely a környezeti katasztrófa elhárítása körül forog. Másrészt: környezeti jövőképünk megkerülhetetlen alapkérdései közé tartozik, hogy mennyiben tartjuk lehetségesnek és kívánatosnak a saját természeti erőforrásaink, a hazai környezet minősége feletti ellenőrzés fenntartását. (Meggyőződésem szerint a fenti két kérdés sikeresen csak együtt kezelhető.)

– Érdemes talán megjegyezni, hogy jövőképünk érvényességét a legkevésbé a globális környezeti válság folyamatainak természettudományos előrejel-

zésével kapcsolatos bizonytalanságok befolyásolják. Éspedig azért nem, mert az egyes természettudományi részterületek kutatóinak többsége szerint a jelenlegi népesedési, technológiai és környezethasználati trendek hosszabb távon mindenképpen *fenntarthatatlanok*. Nagyjából és egészében függetlenül attól, hogy a következő évtizedekben sikerül vagy nem sikerül a romlást némileg mérsékelni (ennél többre pedig jelenleg komolyan senki se számít), az anómia, entrópia és degradáció jelenlegi folyamatai pusztán az idő előrehaladtával számos területen katasztrofális következményekhez vezetnek. E képtelen jövő elhárítása vagy elszenvedése ma már nem a természet „rugalmas” viselkedésén múlik, mellyel máris túlságosan visszaéltünk, hanem a szociokulturális tényezőkön.

TÁVLATOK

Az OKT felkérése önellentmondó. [(Ez így szólt: fogalmazza meg Magyarország távlati környezeti-társadalmi jövőképét 2015-re.) a szerk.] 2015-re jelen viszonyaink között nem lehet „távlati” jövőképet készíteni. Az emberi beavatkozás léptékének, sebességének és hatékonyságának változása nem hagyhatja érintetlenül vizsgálódásaink időhorizontját. Az időbeli távolságok lerövidülnek, a jövő egyre sebesebben közeledik. A ma születő új technológiai eljárás vagy gazdaságpolitikai döntés környezeti következményeivel csak évtizedek múlva szembesülünk, és azok hatása esetleg évszázadokon vagy évezredekken át érvényesül. (Gondoljunk csak a CFC-k példájára, melyek előállításának világméretű betiltása után még évtizedeken át számíthatunk az ózonréteg további elvékonyodásával és ennek súlyos következményeivel, a radioaktív hulladék felezési idejére, az elpusztult erdő vagy termőföld regenerációjához szükséges évszázadokra, a Tisza vagy a Balaton revitalizálásával kapcsolatos tapasztalatokra.) A környezet használatát érintő jogi, gazdasági és technológiai döntések hosszú évtizedekre meghatározzák jövőnk lehetőségeinket, gyakran visszafordíthatatlan folyamatokat indítanak el, és olyan természeti ciklusokat érintenek, amelyek „futamideje” csak évszázadokban mérhető. Ami a környezet állapotát illeti, tervezhető és alakítható – tehát a jelen adottságaitól viszonylag független – jövőről legfeljebb sok évtizedes távlatban beszélhetünk. Környezetünk következő évtizedének sorsa lényegében már a múltban eldőlt. A 2015-ig hátra lévő 13 év környezeti vonatkozásban túlságosan kevés, nemhogy a hosszú távú, de talán bármiféle jövőkép kialakítása szempontjából. Ha a környezet jövőjére gondolunk, nem tíz-tizenöt évben gondolkodunk. S a környezeti jövőkép iránti újszerű igény mindenekelőtt

éppen azt jelenti, hogy a politikai előrelátás léptéke változik. A történelmi gondolkodás évtizedes távlatainak helyébe az emberi ellenőrzés alá vont természeti folyamatok évszázados vagy évezredes távlatai lépnek. *Ezért sürgősen meg kell vizsgálnunk politikai és gazdasági intézményeink alkalmasságát e távlatosabb gondolkodás befogadására, a jövő iránti felelősség korábban elképzelhetetlen mértékben megnövekedett súlyának elviselésére.*

A magunk részéről egy rövid távú, de már operacionalizálható környezeti jövőkép időhorizontjának a másfél-két évtizedet választanánk, míg a környezettel kapcsolatos hosszú távú stratégiai gondolkodás számára alkalmas időtáv ennek legalább a kétszerese volna.

KOMPETENCIÁK

Az emberhez méltó élet alapvető feltételeit, sőt, immár fajunk túlélését veszélyeztető természetpusztítás mint „környezeti probléma” elszigetelt kezelése a tudományos és a politikai közgondolkodásban ideologikus célzatú, egy olyan stratégia részét képezi, amely arra irányul, hogy elfedje a szembeszökő tényt, hogy itt egy mélyreható civilizációs válság kihívásával kell szembenéznünk. Környezeti problémáinkra nem adható technológiai válasz. Maguk a problémák nem értelmezhetők és nem kezelhetők a műszaki és természettudományok illetékességi körén belül, ahol legfeljebb a tünetek azonosíthatók. A válság okai korunk nagy kulturális és társadalmi változásaiban gyökereznek, feltárásukra a társadalomtudományok hivatottak. Az emberi beavatkozás hatására az élővilágban végbemenő változásokról, ezek evolúciótörténeti léptékű jelentőségéről a természettudományok ma már beható ismeretekkel szolgálnak. Annál súlyosabb a társadalomtudományok adóssága a végzetes környezeti következményekkel járó civilizációs válság tényezőinek és mechanizmusainak feltárása terén, a fenntartható társadalmi-gazdasági alternatívák körvonalazásában. Környezeti jövőképünknek épp ezeket az elemeket kellene hangsúlyoznia, s nem a természet romlásának várható adatait vagy a környezetvédelem feladatait és eszközrendszerét. A környezet mint környezet védhetetlen – tudni illik védhetetlen mindaddig, amíg vizsgálódásaink során elvonatkoztatunk kulturális előfeltevéseinktől, a technológiai-gazdasági rendszerek működésének logikájától, a hatalmi és érdekviszonyoktól, s csupán a bekövetkező károk enyhítésére összpontosítunk. A napjainkban világszerte uralkodó szemlélet keretei között ugyanis a természeti és kulturális környezet tönkretételét a jólét és a haladás érdekében hozott súlyos, de logikus és elkerülhetetlen áldozatként kell elfogadnunk. A környezetvédelem ezért nem

tekinthető a szakpolitikák egyik ágazatának, hanem olyan stratégiai kérdésnek, amelynek középpontba állítása elkerülhetetlenül antropológiai, erkölcsi, közgazdasági, politikai alapelveink felülvizsgálatához fog vezetni.

Távlati környezeti jövőképünk – vagyis hogy milyen jövőt szánunk utódainknak és hogy ennek érdekében milyen lépéseket tartunk lehetségesnek és kívánatosnak – minden részletében attól függ majd, hogy e szellemi fordulat esélyeiről miként vélekedünk. Az ezzel kapcsolatos viták és kutatások Magyarországon még alig kezdődtek el, ezért őszintén meg kell mondanunk, hogy jelenleg *nincs* közös vagy közös nevezőre hozható környezeti jövőképünk.

Az értelmezési keretek tisztázásához első lépésként tudatosítanunk kell, hogy a „környezeti jövőkép”, „környezeti tudatosság” stb. szóösszetételekben szereplő környezet kifejezés csupán metaforikus értelmű. A környezet természettudományi fogalom, azoknak a kényszerfeltételeknek az összességét jelenti, amelyek az élőlények együttes előfordulásának mintázatát szabályozzák. Ebben a szoros értelemben az embernek nincs környezete: viselkedése közvetlenül nem a környezeti adottságoktól függ, nem írható le és nem érthető meg azokra adott válaszként, a kulturális kontextustól függetlenül, amelyben társadalmi tevékenységének meghatározott értelmet tulajdonít. Az embernek nem környezete, hanem *világa* van, ez pedig a szimbolikus reprezentációk és interpretációk világa (a nyelv világa), melynek egyetemes vonatkoztatási rendszerében egyéni tapasztalatait egy közös valóság részeként képes elsajátítani és társaival megosztani.

Ezért világosan meg kell különböztetnünk a környezeti kölcsönhatások vizsgálatának két szintjét. A természettudományok az ember tevékenységét a földi ökoszisztéma életfolyamatainak részeként írják le. A társadalomtudományok nézőpontjából ellenben maga a „természet” is koronként változó tartalmú kulturális konstrukció, *szellemi képlet* (Husserl), amely az egyes civilizációk ökológiai tapasztalatának sajátosságait írja le, azaz a történelem világában végbement változásokat tükröz.

E két, egymásra vissza nem vezethető tematizációs eljárás eredendő különbsége nem teszi lehetővé az ökológiai komplexumban zajló folyamatok interdiszciplináris megközelítését, annál inkább ösztönöz az egyes tudásnemek közti *multidiszciplináris* együttműködésre.

Az ökológia nem tart igényt a „tudományok tudománya” kétes értékű szerepére, a biológiai részterülettől kölcsönzött kifejezés a társadalomtudományok és a bölcsélet egyes ágazataiban egy új tematika, részben új magyarázó elvek és vizsgálódási szempontok megjelenésére utal, melyekre a különféle diszciplínák a maguk tételezési módjának megfelelően reflektálnak, az ökológiai gazdaságtantól a környezeti etikáig.

Még szerencsétlenebb eljárás volna környezeti jövőképünket valamiféle környezettudomány illetékességi körébe utalni. A „környezettudomány” jelzőszavával a műszaki és természettudományos szemlélet alkalmazására történik (ismételt) kísérlet ezek illetékességi határain belül kielégítő módon nem tematizálható jelenségekre. E törekvés tudománytörténeti előzményeinek áttekintésére itt nincs mód, ismételten hangsúlyoznánk azonban a sajátosan szociokulturális kontextus tanulmányozásának elsődleges jelentőségét (és az e téren felhalmozódott adósságok terhét) a bioszféra-krízis megértése és kezelése terén.

A GLOBÁLIS KONTEXTUS

„Mi nem csináljuk a históriát, ahhoz is sok kell, hogy jól megértsük” – Széchenyi István szavai különös időszerűséget nyernek a globális interdependencia korszakában. A reális jövőkép kialakításának legfőbb akadályát abban a szemléletben látjuk, amelyet röviden így lehetne összefoglalni: bár a mostani világrend technológiai és gazdasági trendjei környezeti értelemben nyilvánvalóan fenntarthatatlanok, Magyarországnak rövid távon érdekében áll, hogy ezekhez alkalmazkodjon. A hiba az *alkalmazkodás* fogalmának téves értelmezésében rejlik. A történelmi világban az alkalmazkodás nem a környezeti adottságoknak való kényszerű megfelelést és nem kész minták átvételét jelenti, hanem olyan interaktív magatartást, amely autonóm értékválasztáson alapul, és a jövőt illető várakozások szerint alakítja viselkedését a jelenben. A politikában ugyanúgy, mint a tudományban és a művészetekben a sikeres alkalmazkodás újító kezdeményezést jelent. Az innováció feltétele az a többlet, amit a jelen kihívására adott válasz a körülmények tautologikus leképezésén túl tartalmaz, nevezük ezt akár látomásnak, akár céltudatosságnak vagy a jövő anticipiálásának.

Rohamos sebességű és globális léptékű változások korában egyébként még a jelen viszonyainak megértését is akadályozza, ha azokat statikus adottságoknak tekintjük. A nemzetközi erőviszonyok, az intézmények, az érdekek és ezek artikulációjának módja folyamatos átalakulásban vannak. A modernizáció expanzív dinamikáját realizáló politikai, gazdasági és kulturális globalizáció a világméretű versengés kényszerűségét teremti meg, amely súlyos konfliktusokkal – többek között a helyi konfliktusok összekapcsolódásával – jár. A gyors expanzió és homogenizáció a mostanihoz hasonló tendenciái a világtörténelemben minden esetben rövid életűnek bizonyultak, s mint leg-

utóbb az előző századfordulón, ellenhatásként a regionális elzárkózás és szembenállás („tömbösödés”) korszakait készítették elő.

A mai nemzetközi szintér jóval tagoltabb, megosztottabb, az egyensúlyi viszonyok ingatagabbak és sérülékenyebbek, mint amivel az elemzők többsége számol. A globalizáció új intézményeket teremtett, amelyek nem írhatók le a hagyományos fogalmakkal. Maga a világgazdaság nem piac a szó szoros értelmében: a piacgazdaság klasszikus vonásai részben eltűnnek. Az egyéni kezdeményezés mozgásteré, az egyéni képességek jelentősége korábban elképzelhetetlen méretekben beszűkül (márpedig a modernizáció sajátos dinamikáját évszázadokon keresztül ez biztosította). A spontán árképződés mechanizmusainak jelentősége lecsökken. Az azonosítható magántulajdonosok szerepét hálózati struktúrák és automatikus döntési mechanizmusok veszik át. A pénztőke, amely mozgékonyasága folytán egyedül képes teljes mértékben kihasználni az egységes világgazdaság nyújtotta lehetőségeket, behozhatatlan előnyökre tesz szert a reálgazdaság tényezőivel szemben. A helyi társadalmak, államok, a politika hagyományos intézményei többé nem képesek számottevő mértékben befolyásolni a gazdasági folyamatokat. Az állam funkcióinak és előjogainak jelentős részét elveszíti. A társadalmi folyamatok szabályozása, az erőforrások elosztása és a közvélemény ellenőrzése (tehát a hagyományos állami funkciók) döntő mértékben nem-állami, piacközeli struktúrák és szervezetek befolyása alá kerülnek. Nem is az államok szuverenitásának elvesztése korunk fő politikai újdonsága, hanem a hatalmuk maximalizálására törekvő, expanzív magánszervezetek („vállalatok”) szuverénvá válása. A legnagyobb tényleges befolyással rendelkező nemzetközi szervezetek már ma is inkább ez utóbbiak törekvéseit érvényesítik, s nem a nemzetállamokét, még kevésbé az állampolgárokét. A helyi kötődés hiánya, a társadalmi ellenőrzés lehetetlensége az óriásvállalatok világméretű érintkezésében minimálisra korlátozza a társadalmi felelősség szerepét és a jogi szabályozás lehetőségét. A világgazdaság tranzakcióinak mintegy harmadrésze zajlik a szakértők becslései szerint a fekete és a szürke gazdaságban. Ez a helyzet a bűnözés és a terrorizmus nemzetközi hálózatainak beláthatatlan előnyöket biztosít a cselekvésképtelenné lett nemzetállamokkal szemben.

A mesterségesen és nem éppen jóhiszeműen gerjesztett várakozásokkal ellentétben a globalizáció elmélyítette a területi egyenlőtlenségeket, ezzel egyidejűleg a helyi társadalmakon belüli vagyoni és kulturális különbségeket is. Ez megerősíti feltevésünket, hogy az államhatárok jelentőségének csökkenésével nem egy nyitott, hanem egy másféle határok által megosztott világba léptünk.

Magyarország környezeti jövőképeinek meghatározó dimenziója, hogy milyen cselekvési lehetőségeket látunk hazánk számára a nemzetközi szín-

téren. A globalizáció fent jellemzett folyamataival szemben az elzárkózást lehetetlennek, a passzív alkalmazkodást veszedelmesen kártékonynak tartjuk.

Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy lényeges területeken lehetséges számunkra a kezdeményező fellépés. Jelen dolgozat csupán a megfontolásra érdemes szempontok jelzésére s nem a követendő stratégia felvázolására hivatott. A kontextus kevésbé méltányolt új elemei szerintünk:

– A nemzetközi politikában növekszik a nem-állami szintek és intézmények jelentősége. A fenntarthatóságot feltehetőleg jobban szolgáló – horizontális, emberi léptékű, nem piac-orientált – kezdeményezések alkalmas terepe a helyi önkormányzatok, civil szervezetek, kulturális, környezetvédő, vallási, szakszervezeti stb. mozgalmak nemzetközi együttműködésébe való szorosabb bekapcsolódás lehetne. Magyarország számára ez úgyszólván szűz terep, kiaknázatlan lehetőségekkel.

– A környezetvédelem egyre több nemzetközi erőfeszítés, vita, kutatás, konfliktus tárgya. Magyarországnak oka és lehetősége volna arra, hogy ezekben kitüntetett kezdeményező szerepet vállaljon. „Oka”: geopolitikai és gazdasági adottságainknál fogva az ország rendkívüli mértékben sebezhető ezen a téren: ha nem sikerül megteremtünk a fenntartható gazdálkodás külső feltételeit, és nem tudjuk elfogadtatni a közös környezeti felelősségvállalás elvét szomszédsági politikánkban, akkor rövid távon is rendkívül súlyos környezeti következményekkel kell számolnunk. „Lehetősége”: a bioszféra krízis hatásait a leggazdagabb országok lakói el tudják hárítani maguktól, a következményeknek leginkább kitett szegény országok cselekvőképességét pedig nagyfokú kiszolgáltatottságuk bénítja. Köztes helyzetünk – a krízist elszenvedjük, van mit veszítenünk, de még nem sodródtunk jövátelhetetlen kényszerpályára – alkalmas arra, hogy nemzetközi tájékozódásunk középpontjába ezt a kérdéskört állítsuk. Ha így járunk el, új szövetségesekre számíthatunk a gazdag és szegény országokban egyaránt, s nem csak állami szinten. Ez egyúttal növelné globális és regionális politikai mozgásterünket is.

ÉRTÉKDILEMMÁK

Jövőképről mint a jövőt illető várakozások illetve a stratégiai gondolkodás horizontjáról csak többé-kevésbé tisztázott értelmű értékfogalmak viszonylatában beszélhetünk. A bioszféra krízis tapasztalata új megvilágításba helyezte alapvető értékelveinket, s elkerülhetetlenné teszi ezek felülvizsgálatát.

A természeti és kulturális környezet jövőjével kapcsolatos vélekedések kimondva kimondatlanul állásfoglalást jelentenek az értelmezések vitájában. Az alábbiakban csupán jelezni szeretnénk egyes, a környezeti jövőkép szempontjából alapvetőnek vélt fogalmak alternatív értelmezési lehetőségeit.

Gazdasági ésszerűség. Az ökológiai és alternatív gazdaságelméletek nyomán ma világszerte vitatják a racionális gazdasági magatartás piaci modelljének érvényességét, nemkülönben a gazdaságközpontú társadalomszemlélet létjogosultságát. A modell bírálói bizonyítottan tekintik, hogy a befektetések hatékonyságának maximalizálására törekvő, az egyén szempontjából „racionális” eljárások összességükben – makrogazdasági szinten – abszurd következményekhez vezetnek, s az így működő rendszer érzéketlen az externális hatások és társadalmi költségek alakulása iránt. A nyereséglövedékből következő terjeszkedési kényszer az ökoszisztémák véges teherbíróképességének korlátaiba ütközik. A piaci teljesítmény mutatói nem jelzik a társadalom jólétének legfontosabb dimenzióit. A haszonelvűség és a versenykényszer nem ösztönzi – inkább bünteti – a társadalom kohéziója szempontjából nélkülözhetetlen szolidáris magatartást, sem a meg nem újuló természeti erőforrások kíméletes használatát, sem a kulturális és szociális infrastruktúra fenntartását.

A piaci típusú automatikus szabályozás anomáliáit a rendszer bírálói a hosszabb távú érdekek érvényesítése és a közvagyon (pl. természeti értékek) védelme érdekében hathatós társadalmi (elsősorban helyi) ellenőrzéssel illetve a piacon kívüli kooperációs formák kiterjesztésével korrigálnák. A gazdasági teljesítmény valós mutatóinak szerintük a helyi erőforrások hasznosításából származó teljesítményt kellene összevetniük az ezen erőforrások állapotában végbement változásokkal. Természeti és emberalkotta környezetünk jövője mindenekelőtt azon múlik, hogy az itt körvonalazott gazdasági paradigmaváltás végbemegy-e hazánkban és más országokban, illetve hogy milyen gyorsasággal megy végbe.

Haladás és jólét. Az uralkodó közfelfogás a fejlődést különféle elvont formai és ellátottsági mutatók szerinti növekedéssel azonosítja. A jólét e felfogás szerint olyan állapot, amelyben szükségleteinket áruként megvásárolható javak és szolgáltatások minél nagyobb sokaságának minél gyorsabb felhasználásával elégítjük ki. Az egyéni teljesítmények társadalmi értéke azon múlik, hogy mennyiben szolgálják ezt az igényt. A rendszer kritikusai szerint azonban ezen az úton nem jólétünk növekszik, csupán kiszolgáltatottságunk eszközeinknek és az ezek előállításáról gondoskodó technológiai-gazdasági rendszereknek. Felhívják a figyelmet arra is, hogy ezen az úton a társadalmi különbségek nem mérsékelhetők. A termelés-fogyasztás körforgásának szé-

dületes felpörgetése csak a nélkülözhetetlen természeti szolgáltatások kimerülését, a túlterhelt ökoszisztémák degradálódását eredményezheti. A termelési ciklusok „anyagtalánítására”, szelíd technológiák alkalmazására, a közvegyen oszthatatlan és csak közösen élvezhető elemeinek védelmére és gyarapítására, az emberi kapcsolatok és tevékenységek minőségének javítására összpontosító – fenntartható – jóléti modellt félrevezető módon „posztmateriálisnak” nevezik, az ennek megfelelő magatartást pedig „önkorlátozóknak”, jóllehet nehéz volna kétségbe vonni a környezet épségéhez, az egészség megőrzéséhez fűződő érdekek materiális jellegét. Kínos önkorlátozással pedig a rendszer kritikussai szerint inkább a technológiai-gazdasági „ésszerűség” egyre szigorúbb diktátumához való kényszerű alkalmazkodás jár.

Etika és politika. Az értékdilemmák felvetésétől tartózkodó, napjainkban uralkodó politikai közfelfogás a fejlesztési stratégiák megalapozását lényegében technikai kérdésnek tekinti, ezzel valójában kimondatlan értékpreferenciák érvényesülését szolgálja. Meggyőződésünk szerint a társadalom rendelkezésére álló szellemi és anyagi erő felhasználásának kérdése eldönthetetlen a célok tisztázása nélkül, ez utóbbi pedig demokratikus országban nem mehet végbe másként, mint az értékeltek értelméről és érvényességéről folyó nyilvános párbeszéd keretei között.

Ebben a párbeszédben szóhoz kell jutnia azoknak is, akiket a jelenben születő döntések a legnagyobb mértékben érintenek: a jövő nemzedékeknek. Elemi érdekük, a földi életlehetőségek gazdag sokféleségének megőrzése szükségképpen alul marad a rövid távú politikai és gazdasági érdekek versenyében, amennyiben független képviselőtükről nem történik gondoskodás. A tudományos-technológiai fejlődés minden vívmányát az előállítás („a természet leigázása”) szolgálatába állítottuk, s így olyan eszközök birtokába jutottunk, amelyekkel mai cselekedeteink évezredekre eldönthetik fajunk és bolygónk jövőjét. Ezért sürgető követelmény a politikai döntéshozatal intézményes rendjének felülvizsgálata és megújítása, valamint a döntéseink és a döntéshozatali eljárások alapját képező erkölcsi alapelvek újratámasztása.

Autonómia. A felvilágosodás központi értékfogalmának értelme ma erősen vitatott. Az egymással szembenálló álláspontok talaján radikálisan különböző válaszok adhatók környezeti problémáinkra, s a környezeti válság kezelésének minden kísérlete egyúttal állásfoglalás lesz az autonómia-vitában. A közkeletű vélekedés szerint az autonómia feltétele az egyéni választások függetlensége, a közjó pusztán fikció, az egyéni célok egyeztetése tehát felesleges és elkerülhető. Az individualista állásponttal szemben nyilvánvaló aggályok merültek fel. Legfontosabb választásaink nem egymástól független tárgyi

célokra, hanem más személyekre s a társas együttélés módjára irányulnak. Tárgyi céljaink maguk is többségükben oszthatatlan és helyettesíthetetlen közjavakkal kapcsolatosak, melyek használatában egymást szükségképpen korlátozzuk, amennyiben nem konszenzus alapján cselekszünk. Végül korunk megrendítő tapasztalata a rendelkezésre álló természeti feltételek végessége, az ezek használatára irányuló választások jóvátehetetlen irreverzibilitása. Ha ehhez hozzátesszük, hogy az autonóm cselekvésvezérlés intellektuális és morális képessége nem velünk született adottság, hanem a mások segítő gondoskodása és a kulturális minták elsajátítása révén teszünk szert ezekre, nyomós érveket találunk a komunitárius álláspont igazolására, mely szerint az egyéni választások függetlensége fikció, az egyetértést célzó érték-vita a közügyekben elkerülhetetlen, s az egyén morális autonómiája maga is a közmegegyezésen múlik, amely vagy erkölcsi törvényt tesz (a la Kant) a mások autonómiájának tiszteletét vagy sem, de ugyanezt kikényszeríteni a jog nem képes, biztosítéka tehát csupán a közösséget összetartó szolidaritás lehet. Míg az individualista számára az egyén autonómiája jelenti az abszolút kiindulópontot s a személyközi érintkezés procedurális szabályozását fogja célszerűnek tartani egy tisztán instrumentális racionalitás elvei alapján, addig a komunitárius felfogás szerint az egyén autonómiája csak vele szolidáris, együttműködésre képes közösségben biztosítható, ezért az utóbbi a hangsúlyt a normatív-kommunikatív racionalitás érvényesülésére helyezi, a szolidaritás feltételeként pedig a kulturális hagyomány közösségét fogja megjelölni.

Globális/lokális. A globalizáció civilizációnk sikertörténete: Európa a katonai, politikai és gazdasági kényszer eszközeit kombinálva a modern technológiai civilizáció mintáit az egész ismert világon elterjesztette. E történet végpontján a piaci és piac-közeli struktúrák átveszik a nemzetállamok korábbi szerepét, a gazdasági érintkezés a politikai kapcsolatokét, az informatikai rendszerek a kulturális párbeszédét. A folyamatot egy növekedésorientált gazdaság vas-következetességű logikája vezérli, ami világszerte a természeti és kulturális erőforrások irgalmatlan és egyre fokozódó kiaknázásával és pazarló használatával jár. A nemzetközi befektetők kegyéért versengő régiók a természeti és szociális költségek leszorításával igyekeznek növelni „versenyképességüket”. A globalizáció jelenlegi trendjeinek hatására világszerte a helyi társadalmak reprodukcióját szabályozó kulturális minták széthullását és leértékelődését tapasztaljuk, s ezzel egyidejűleg az ínség és tudatlanság korábban ismeretlen szélsőséges formáinak tömeges megjelenését, elsősorban az ún. harmadik világban, de nem csak ott. Ezek a folyamatok közvetlenül felelősek a leg súlyosabb globális fenyegetés, a népességrobbanás kialakulásáért is.

A globalizáció negatív következményeit mérsékelni igyekvő fenntarthatósági stratégiák vezérelve a világméretű gondok helyi kezelése. Az ökológikus gondolkodás érvényesülésének előfeltétele a személyes és illetékes részvétel a döntéselőkészítés és döntéshozatal folyamataiban. Ez csak helyi szinten valósulhat meg, csakúgy, mint a végrehajtó hatalom ellenőrzése, a takarékos erőforrás-gazdálkodás és a szelíd, kisléptékű technológiák előnyeinek érvényesítése. A globalizáció és a lokalizáció mégsem egymást kizáró értelmű fogalmak: az autonóm lokalitások és régiók korlátlan horizontális érintkezésének feltételeit (és szükségességét) a globalizáció teremtette meg, egyszerűen lehetővé téve a helyi közösségek és az állami keretek viszonyának megújítását és kiegyensúlyozását többszintű, a szubszidiaritás elvére épülő rendszerekben.

DÖNTÉSHOZATAL

Az úgynevezett környezeti érdekek jövőbeni érvényesülése közvetlenül az ezeket érintő társadalmi döntésektől, a döntéshozatal mechanizmusaitól, résztvevőitől és részvételük minőségétől függ. Itt mindenekelőtt a hazai fejlődés néhány történelmi sajátosságát kell figyelembe vennünk.

Az állami központosítás és a bürokratikus társadalomirányítás túlsúlyának lényegében töretlen hazai hagyománya politikai kultúránk legfőbb jellegzettsége. Az intézményrendszer helyi szintjei, ahol a helyi társadalom a saját környezetét illető döntésekre közvetlen befolyást gyakorolhatna, demokratikus országokban elképzelhetetlen mértékben függetlenek a civil ellenőrzéstől, és kiszolgáltatottak központi apparátusoknak. A kollektív érdekérvényesítés törekvéseinek több nemzedéken át tartós üldözése és felszámolása maradó hatást gyakorolt a társadalomra, amely elsajátította a sikeres egyéni érvényesülés stratégiáit, s emlékezetében, reflexeiben őrzi a nyilvános, kollektív fellépés kudarcait, kilátástalanságát, veszélyeit. Jelenlegi intézményeink nem ösztönzik a civil társadalom politikai aktivitásának helyreállítását, az egyéni érvényesülés legitim és illegitim formái ellenben zöld utat találtak a megváltozott viszonyok között. A demokrácia alkotmányos feltételeinek helyreállítása nem csökkentette a remélt mértékben a politikai intézményrendszer és a társadalom közötti távolságot.

A társadalmi részvétel számára kedvező politikai feltételek megteremtése a környezetvédelem leghathatósabb eszköze. Újabb empirikus kutatások a környezeti tudatosság színvonalának számottevő emelkedéséről tanúskodnak, nemcsak a tájékozottság, hanem a cselekvési készség tekintetében is.

A gyakorlati aktivitás ettől látványosan elmarad. A politikai megoldások iránti bizalmatlanság és a közügyektől való elfordulás általános tendenciái mellett az ellentmondás magyarázatát a negatív tapasztalatok sokaságában kell keresnünk. A környezetük védelmében fellépő állampolgárok nem számíthatnak sem a jog, sem a politikai testületek támogatására, a szakhatóságok (környezetvédelem, népegészségügy, műemlékvédelem stb.) együttműködésére is csak ritkán. A környezet védelmében mozgósítható joganyag a kritikus helyzetek túlnyomó többségében nem teszi lehetővé a kártékony beavatkozások megakadályozását, a törvények kijátszhatók, a jogi eljárások a végtelenségig elhúzódnak, a büntető szankciók csekélyek és hatástalanok. Az önkormányzatok a lakossággal szemben szinte minden esetben a környezetromboló beruházások pártjára állnak a vélt nyereség reményében vagy a hagyományosan költségérzékenyen „beruházáspárti” szemlélet jegyében, amely a környezet védelmét a modernizációs törekvések kerékkötőjének tekinti. Nemegyszer jelentős nyomás nehezedik a döntéshozókra a beruházók illetve a pártok részéről (e kettő, sajnos, nem független egymástól).

A környezetet érintő gazdaságpolitikai, infrastrukturális és egyéb döntések előkészítése a nyilvánosság kizárásával történik nagyban és kicsiben, így a környezet védelmében fellépő csoportok rendszerint csak akkor kapcsolódhatnak be a folyamatba, amikor az már visszafordíthatatlan és a lehetséges megoldási alternatívák lekerültek a döntéshozók asztaláról. A beruházók a szabályozási tervek és hatástanulmányok finanszírozásának kötelezettségével együtt a döntések szakmai, környezetvédelmi előkészítésének monopóliumát is megszerezték.

Anélkül, hogy alábecsülnénk a környezeti tudatformálás jelentőségét, a fenti megfigyelések alapján arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy a „szűk keresztmetszet” nálunk jelenleg nem az egyéni attitűdök terén jelentkezik. A környezetet érintő döntések demokratizálása, az egyeztetési folyamatok teljes körű nyilvánosságának biztosítása, a jogszabályok pontosítása, sok esetben szigorítása, a jogkerülő magatartás következetes szankcionálása nélkül semmiféle előrelépés nem remélhető a „hétköznapi” környezetrombolás jelenleg általános és bevett gyakorlatához képest.

Környezeti jövőképünket napról napra választjuk és formáljuk azokban a döntési helyzetekben és konfliktusokban, melyek lefolyása egyértelműen arról tanúskodik, hogy a környezet védelme – a deklarációktól függetlenül – nem szerepel a mai magyar politikai élet meghatározó szereplőinek preferenciái között. Az ön- és környezetpusztító növekedés kényszerpályáin mozgó üzleti vállalkozások jól értik ezt a rejtett, de világos üzenetet, s élnek a fogyasztó-, természet- és egészségvédelmi szabályozás gyengeségéből adódó „komparatív előnyökkel”. A környezetbarát életmódra való áttérés egyéni

költségei ennek megfelelően reménytelenül magasak (azaz hiányoznak az ehhez kellő szolgáltatások, infrastruktúrák és ösztönzők), lehetőségei korlátozottak. *A felnövekvő nemzedékeket a mai magyar társadalmi gyakorlat az élet minőségével és a környezet épségével kapcsolatos szempontok leértékelésére, közönyre és beletörődésre szocializálja.*

Ha jövőképünket erre a – megítélésünk szerint perdöntő – tényre alapozzuk, azt kell mondanunk, hogy gazdag természeti és kulturális örökségünk megőrzésének nincs realitása. Ha ezt a következtetést elfogadhatatlannak tartjuk, és a dolgozatunkban jelzett prioritásoknak megfelelő jövőképhez ragaszkodunk, mondván, hogy a lehetőségek – elvben – adottak ennek megvalósítására, nehéz lesz elkerülnünk az utópia-készítés vádját. Ezt a dilemmát nem megkerülni, hanem kiélezni szeretnénk annak hangsúlyozásával, hogy a környezet romlása válaszút elé állít bennünket, s ebben a helyzetben hiteles környezeti jövőképet készíteni nem lehet, *választani* ellenben elodázhatatlan erkölcsi és politikai kötelesség.
